

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԳԵՎՈՐԳ ՄԿԵՎՈՒԱՅԻՆ ՀԵԹՈՒՄ Բ ԹԱԳԱՎՈՐԻ
«ՃԱՇՈՑԻ» ՀՈՐԻՆԻՉ ԵՎ ՊՃՆԱԶԱՐԴՈՂ

Կեռան* թագուհին 1272 թ. Ավետիս գրչին պատվիրում է Ավետարան գրել: Ավետիսը գրելն ավարտում է, իսկ նկարագարդելը հանձնարարում է մեկ ուրիշին. «Եւ իմ յանկ հանեալ զսա, ետ ի ձեռն այլում հմուտ և յարգի յարհեստ գրչութեան՝ զարդարել զսա խորանայք և ծաղկավէտ վայելչութեամբ և ոսկիատիպ պայծառութեամբ, եւ ետ ի վանս, որ կոչի Ակներ»⁵²:

Գրիչը թագուհու առաջնեկ Հեթումին ցանկանում է «Ժառանգել զթագն հայրենի և կեցեալ ըստ արինացն Աստուծոյ, վարժեալ գրովք աստուածայնովք և զինուք սպառազինաւք՝ յաղթող լինել ի վերայ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի»⁵³:

1272 թ. Ստեփանոս քահանան Խազգիրք է ընդօրինակում ուխտի առաջնորդ Սիմեոն վարդապետի աշակերտի համար, իսկ մի տարի անց՝ Տեր Սիմեոնի համար Ավետարան է ընդօրինակում, որի նկարիչը Հովասափն է⁵⁴: Այնուհետև «Ի թուիս Հայ[ոց] ՉԻԴ (1275)... գրեցաւ երաժշտական տետրս Մանրուսման, ձեռամբ բազմամեղ քահանայի Ստեփանոսի ի հռչակաւոր անապատս Սկևռայ, որ է մերձ դղեակս Լամբրոնի եւ ի ստորոտ լերինս Տաւրոսի...»⁵⁵:

1283 թվականին Սկևռայի վանքը իր շրջակայքով դառնում է Հեթում արքայորդու սեփականությունը և Սկևռայի ուխտի միաբաններից նա ստանում է Ճաշոցը:

Հեթումը՝ Լևոն Գ թագավորի անդրանիկ որդին, ծնվել է 1265 թվականին: Մայրը՝ Լամբրոնի տեր Հեթումի դուստր Կիր Աննան կամ Կեռանը, ամուսնանալիս որպես օժիտ Լամբրոնը դնում է թագավորի իշխանության ներքո, իսկ Անդրանիկ որդին ծնվելիս նրան է նվիրում Լամբրոնի իշխանությունը՝ ասպետության աստիճան ստանալու հետ միասին 1283 թվականին⁵⁶:

Հեթումի դաստիարակությունը վստահվում է Վահրամ Բաբունի գիտնականին: Վերջինս միջնադարյան Հայաստանի փիլիսոփայական մտքի ականավոր ներկայացուցիչներից է, որը, սակայն, քաղկեդոնական էր: Նա «Ուներ զաղանդ քաղկեդոնական, բայց երկնչեր խաւսել յայտ յանդիման, զի թագաւորն իշխանաւք և այլ գիտնականաւք ուղղափառք էին, սակայն ապականեալ դեղեաց զՀեթում՝ տէր Լամբրոնին»⁵⁷: Քաղկեդոնականությունը բացահայտ չքարոզող Վահրամ Բաբունին ծածուկ

⁵² ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 416:

⁵³ Անդ, էջ 416:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 433-435:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 456:

⁵⁶ Ղ. Ալիշանը այդ առթիվ գրում է. «Բան մի Մաղաթեայ դարի Տարեգրի տայ կարծել, եթէ յառնուլ Լեւոնի ի կին զԿիր Աննա՝ դուստր տեառն Լամբրոնի, ընկալեալ իցէ՝ զբերդն զայն ի պաշտատական. քանզի ասէ, յետ յիշելոյ զմահ Կոստանդնի Արքայաօր (1263). «Եւ ի նոյն ժամու խառնեցաւ Լամբրոն ընդ թագաւորին Հայոց»: Սակաւուք յառաջ եղեալ գուշակի ամուսնութիւն Լեւոնի, քանզի ի նմին յիշեալ տարուց նշանակի ծնունդ անդրանիկան նորին»: Ղ. Ալիշան, Միսուան, էջ 532:

⁵⁷ Է. Բաղդասարյան, Գևորգ Սկևռացու վարքը, «Բանբեր մատենադարանի», N 7, Երևան, 1964, էջ 421:

կերպով այն ներարկում է պատանի արքայորդուն: Նա հարում է լատինականությամբ և ընդգրկվում Կիլիկիայում տարածված ֆրանցիսկյան միաբանության մեջ՝ եղբայր Հովհաննես անունով:

«Լատինական հիշյալ կրոնավորության հետևողները ընտանեկան բնակությունը թողնելով, պետք է ենթարկվեին վանական կենցաղին: Հեթում արքայորդին չամուսնացավ ողջ կյանքում և մինչև թագավորական գահ բարձրանալը վանական կենցաղով ապրում է իր տերության հոգևոր նշանավոր կենտրոն Սկևռայում, իսկ այնուհետև՝ հավանաբար Հռոմի պապի որոշակի արտոնությամբ»⁵⁸:

Ուսումնառության տարիներին երիտասարդ Հեթումը հիմնավոր կրթություն է ստանում: Տարիներ անց, 1293 թ., իր «Քերականությունը» նրան նվիրող Հովհաննես Երզնկացիին Հեթումի մասին գրում է. «Վարժ (էր) աստուածային գրոց սրբոց, և պատուող ուսումնականաց և գիտութեան հմտականաց... յոյժ գրասէր և ուսումնասէր, ունէր բարս բարեմիտ թագաւորն և ոչ դադարէր ի գիրս ստանալոյ և յեկեղեցոյ գանձս յաւելլումն առնելոյ»⁵⁹:

1283 թվականին, տասնութամյա Հեթումին տրվում է ասպետության աստիճան, և Լամբրոնի բերդի և շրջակայքի իշխանությունը ստանալու առթիվ մայրը՝ Կեռան թագուհին, մի ձեռագիր Ավետարան է գրել տալիս իշխանության գլխավոր վանք Սկևռայում, որը նաև իր հորենական՝ Օշինյան տոհմի դամբարանն էր և «մեծափառ թագուհին Հայոց Կեռան դուստր իշխանաց իշխան Հեթում Սեբաստոսի... ի մեծանուն սուրբ ուխտս Սկևռայ... մերձ յանմատոյց դղեակն Լամբրոն, որ է ի գլուխ Տարսնի և ի ստորոտ մեծի լերինս Տարսոսի, յորում ամի բարենշան և բարեպաշտ անդրանիկ որդին արքայիս մերոյ պարոն Հեթում զձիաւորութեան աշտիճան ընկալաւ եւ այժմ տիրէ աստուածապահ դղեկիս եւ այլ շուրջակայ գաւառացս...»⁶⁰:

Հեթումին ասպետության աստիճան շնորհելու տեսարանը պատկերված է Հովհաննես Արքաեղբոր ավետարանում, որը, ինչպես կտեսնենք, Գևորգ Սկևռացու գործն է: Ավետարանի ներդիր նկարներից վերջինը տերունական նկար չէ, այլ ձեռնադրության տեսարան⁶¹: Եպիսկոպոսը ձեռնադրում է երկու պատանիների. փոքրը՝ ծնկաչոք է, որի գլխի վերևում եպիսկոպոսը մի ձեռքով գիրքն է բռնել, մյուսով օրհնում է: Պատանին հագին կանաչ, ոսկեհուռ զգեստ ունի: Մյուսը՝ կանգնած է՝ նույնպիսի զգեստով, միայն կարմիր, ձեռքերում մի երկարավուն մոմ: Ներկա են երեք վարդապետ, մի աշխարհական և հեռվում մի պատանի ևս՝ ձեռնադրության սպասող: Ձեռնադրվողների մագերը բոլորաձև կտրված է կաթոլիկների նման՝ կատարից: Հավանաբար ձեռնադրող եպիսկոպոսը Հովհաննես Արքաեղբայրն է, իսկ ձեռնադրվողները ձիավարության աստիճան ստացող իր եղբոր՝ Հեթում առաջին թագավորի թոռներն են, Լևոն թագավորի որդիներ Հեթումը և Թորոսը:

1283 թվականին Սիս մայրաքաղաքում «արհնեցան ձիաւորք արքայորդիքն մեր Հեթում և Թորոս և այլ մանգունք իշխանաց և որք յարքունական սպասաւորաց», - գրում է Հովհաննես Երզնկացի վարդապետը, որը արքունական այդ հանդեսի ա-

⁵⁸ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Բեյրութ, 1960, էջ 1709:

⁵⁹ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 549:

⁶⁰ Մատենադարան, ձեռգ. հմր. 6764, էջ 263ա-263բ:

⁶¹ «Ուրախ եղեալ ցնծամք... մանաւանդ ընդ որդոյ արքայից նախածին և անդրանիկ զօրաւոր գաւակի, որ այսօր իշխանական փառօք յարքաւ և ի հօրէ ճոխացեալ պատանի, ի թագաւորական գաւազանէ աճեցեալ շառաւիղ ծաղկի, հանդերձ միւս ևս գեղեցիկ բուսակցաւ, բարեբողբօց պատանեկաւ և եղբարք:

տենախոսն էր. «Հրամայեցաւ ի վեհիցս սպասաւորել ի հոգեւոր այսմ սեղանոյ խրախճանութեան»⁶²: Այս նույն ոգին է իշխում Ճաշոցի հիշատակարանում՝ գրված Գևորգ Սկևռացու ձեռքով, որը ևս վկայում է, որ Ճաշոցի գրությունը սկսվել է 1283 թ. Հեթումի ձիավորության աստիճան ստանալու առթիվ, և Գևորգ Սկևռացին այնտեղ ներկա է գտնվել:

Հեթումը կաթոլիկ հոգևորականի հանդերձով է, որովհետև պատկանում էր Ֆրանցիսկյան միաբանությանը: Հեթումը ամբողջ կյանքում էլ մնաց հոգևորական և աշխարհական. «կրոնավորի սքեմով արքունիք կնասեր, և կրոնավորական գոտիեն պատերազմողի սուրը կկախեր»⁶³: Կիլիկիայում ընդունեցին ասպետության եվրոպական ձևը, իսկ Արևմուտքում ասպետությունը եկեղեցական արարողությամբ էին տալիս: Վ. Հացունին այդ առթիվ գրում է. «Հին հայ ասպետության, որ կը վերջանա իրապես մեր Արշակունյաց և անվանապես Մասանյան շրջանին հետ, Կիլիկիո մեջ կերևի եվրոպական ձևը, **ձիավորությունը** որ շատ պատվավոր աստիճան էր: Ի սկզբանե լոկ զինվորական նկարագրով, հետո միջին դարուն զգեցավ կրոնական հանգամանք մ'ալ ուխտյալ զինվորություն մը, նպատակ ունենալով հայրենյաց, կրոնից և տկարաց պաշտպանությունը: Ասոր համար արևմտյաք եկեղեցական արարողությամբ կու տային զայն, որո նման կարգ մը չեմ գտած Կիլիկյան մաշտոցաց մեջ: Ռուբինյանց թագավորելեն առաջ՝ Անտիոքա իշխանեն կընդունեին Հայք այդ աստիճանը և հետո մեր թագավորք սկսան տալ, կապելով զայն նշանավոր առիթից հետ»⁶⁴:

Եվ ահա Լևոն Բ իր որդիներին, ինչպես և այլ իշխանորդիներին, ասպետության աստիճան է տալիս 1283 թ. Աստվածհայտնության տոնին՝ հունվարի 6-ին: Իսկ ձեռնադրող եպիսկոպոսի՝ Հովհաննես Արքաեղբայրը լինելը ապացուցվում է այս նկարի և՛ Մատենադարանի⁶⁵ և՛ Վենետիկի ձեռագրերում⁶⁶ պահպանված նրա նկարների նմանությամբ:

Կտենենք, որ Մատենադարանի N 179 ձեռագրի ներդիրները (16) կատարել է Գևորգ Սկևռացին՝ Սկևռայում, 1287 թվականին:

Հեթում արքայորդու մասին առայժմ այսքանը: Ավելացնենք միայն, որ 1286 թ. նա ստանում է Ճաշոցը:

Ինչպես վերը նշեցինք, հիշատակարանից առաջ բերված հատվածի վերջին պարբերությունը ցույց է տալիս, որ Ճաշոցը պատրաստողը Հեթում արքայորդու Լամբրոնյան իշխանության սահմաններում, նրա իշխանության ներքո, ապրող մարդիկ են. «Զայս խրախճութիւնն հոգևոր և անմահական փարթամութիւնս ստացաւ նախայիշատակեալ բարեսէր **պարոնս մեր Հեթում**»: Ուրեմն Ճաշոցի ստացող Հեթումը այն պատրաստողների պարոնն է, իշխանը, տերը: Նշանակում է՝ Ճաշոցն ստեղծվել է Հեթումի տիրությունների սահմաններում, և ոչ այլուր, Լամբրոնյան իշխանների մշակութային գլխավոր կենտրոնում՝ Սկևռայի վանքում: Այժմ ծանոթանանք Սկևռայի վանքում Ճաշոցն ստեղծող միաբաններին:

ԳՐԻԶԸ. Սկևռայի նշանավոր գրիչներից է Ստեփանոս քահանան: Առաջին ան-

⁶² Մատենադարան, ձեռգ. հմր. 2173, էջ 86ա-88բ:

⁶³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1809:

⁶⁴ Վ. Հացունի, Պատմութիւն ինն հայ տարագին, Վենետիկ, 1923, էջ 26:

⁶⁵ Մատենադարան, ձեռգ. հմր. 4243, էջ 15ա, 1263-1266 թթ. ձեռագրից:

⁶⁶ Վ. Հացունի, նշված աշխ., էջ 257, նկար 1263 թ. ձեռագրից:

գամ նրան հանդիպում ենք 1263 թվականին, երբ «ի մեծ ժողովարանս Սկևռայի», որի առաջնորդն էր Մխիթար եպիսկոպոսը, Հայրապետ քահանայի համար ընդօրինակում է մի Ավետարան: Այդ ժամանակ գրչի սնուցիչը և խնամարկուն, այսինքն՝ կրթողը և պահողը, իր ծերացյալ հորեղբայր Թորոսն էր, ձեռագրի ոսկողը՝ Օգսենտը⁶⁷:

1272 թվին Ստեփանոս քահանան Մանրուսմունք է ընդօրինակում Գրիգոր քահանայի համար ի հիշատակ «սնուցչին իւրոյ հոգևոր տեառն և վարժապետի տէր Միմեռնի առաջնորդի սրբոյ ուխտինս Սկևռայի»⁶⁸: Ուրեմն, Միմեռն վարժապետը Սկևռայի ուսուցիչներից էր, որ հասել էր առաջնորդի աստիճանի:

Հովհաննես քահանան, որդեգրելով Կոստանդին անունով մի մանկան, նրան հասցնում է քահանայության աստիճանի, ապա բերում Սկևռա՝ կրթությունը շարունակելու: Նրա համար 1275 թ. պատվիրում է «Երաժշտական տետր»՝ Մանրուսում, որը դարձյալ գրվում է «ձեռամբ բազմամեղ քահանայի Ստեփանոսի, ի հոչակաւոր անապատս Սկևռայ: Թորոս քահանան այստեղ հիշվում է արդեն որպէս ստացողի խնամարկու⁶⁹:

1278 թ. Ստեփանոս քահանան Սկևռայում դարձյալ Մանրուսում է ընդօրինակում Ստեփանոս քահանայի համար, ուր հիշվում են նրա Կոստանդին, նորընծա քահանա Կիրակոս և Հովսեփ սարկավագ եղբայրները և «զխնամաւղ եւ զսնուցիչ սոցա զպատկառելի քահանայն եւ զպատուելի ծերունին Դաւիթ»: Նույն Մանրուսումի պատճեն է նաև Մատենադարանի հմր. 630 ձեռագիրը, որը թեև հիշատակարան չունի, բայց գրչության նմանությունը, չափերը և կառուցվածքային նույնությունը թույլ են տալիս այն համարել Ստեփանոս քահանայի ձեռքով Սկևռայում գրված ձեռագիր⁷⁰:

Ստեփանոս քահանայի կատարած ընդօրինակությունը Կեռան թագուհու պատվիրած Ավետարանն էր Հեթում արքայորդու՝ 1283 թ. ասպետության աստիճան և Լամբրոնի իշխանությունն ստանալու առթիվ: Այստեղ առաջին անգամ Հեթում արքայորդին հիշվում է Լամբրոնի տեր: Գրիչն հասնում է արքունական պատվերներ կատարելու մակարդակի, իսկ Սկևռայում մինչ այդ Ստեփանոս Իրիցորդին էր կատարել նույնպիսի պատվեր: Սկևռայի գրչության դպրոցը ոչ միայն իշխանական, այլև արքունական ուշադրության էր արժանանում⁷¹:

Ստեփանոս քահանան հաջորդ ձեռագրերում գրության ժամանակը նշելիս, թագավորի հետ հիշատակում է նաև Լամբրոնի նոր տիրոջ անունը, որն նստում էր Լամբրոնի ամրոցում. «Ի ժամանակս աստուածապաշտ արքայի Լեւոնի որդւոյ Հեթմոյ, և ի նորուն աստուածասէր անդրանիկի Հեթմոյ տէրութեան աստուածապահ

⁶⁷ Մատենադարան, ձեռգ. հմր. 8590:

⁶⁸ Ն. Պողաբյան, Ցուցակ Երուսաղեմի, հտ. Ե, 1971, էջ 485: Տե՛ս և ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 420:

⁶⁹ Ա. Սյուրմեյան, Ցուցակ Հալեպի... հտ. Ա, էջ 243:

⁷⁰ Մատենադարանապետ Ս. Ամատունին, սույն ձեռագիրը համեմատելով Մատենադարանի N 759 ձեռագրի հետ, գրում է. «Ժամամուտներից այսչափ էլ պակասում է N 680 (այժմ 759) Մանրուսման-Խազգրքի մեջ: Գիրքը գրված է ՉԻԷ (1278) հայոց թվին և որովհետև սույն Խազգիրքը (630) թվական չունի, և գրությամբ, մանավանդ ժամամուտների դասավորությամբ և այլ երգերի խորագրերի միօրինակությամբ բոլորովին նման է հիշյալ Խազգրքին, ուստի հավանական է, որ նույն թվականին գրված լինի:

1895, 28 ապրիլի Ս. Էջմիածին (Մատենադարան, ձեռ. N 630, Ա. պահպանակից առաջ):

⁷¹ Մատենադարան, ձեռգ. հմր. 6764:

բերդիս Լամբրոնի, և ի կաթողիկոսութեան աստուածահաճո կրկին ծերութեամբ պատուեալ Տեառն Յակոբայ, ի ՉԼԴ (1285) թուականիս Հայոց գրեցաւ տառս յաստուածապահ սրբաբանս մեծի ուխտիս Սկևռայի»⁷²:

Ստացող Խաչատուր պատանին ձեռագիրն ստանում է ռաբունապետի հանձնարարությամբ, «...թելադրութեամբ Գեորգեայ վարդապետի, առ որում կայր ի վարժս կրթութեան Բանի և գրոց, ուսումնասէր դպիրն Խաչատուր ինքնագիր երկաւք ստացաւ զգիրս Ծննդոցն, զԴատաւորացն և զԹագաւորութեանցն, և վասն ոչ բերելոյ տկար մարմնոյն զերկս գրութեանն, աւժանդակեաց սնուցիչ նորին եւ քեռի աստուածապաշտ քահանայն Աստուածատուրն եւ սակս աղքատութեան կարծեաց, նախ զՆոր Կտակարանս ետ գրել իբրեւ զյոյժ հարկաւորս»:

Ահա այս Նոր Կտակարանը, գրում է Ստեփանոս քահանան. «Ստացան զայս աստուածախաւս մատենան Նորոյ կտակարանաց ի ձեռն իմոյ նուաստութեանս Ստեփաննոսի ամենամեղ և անպիտան գրչի... ի ՉԼԴ (1285) թուականիս հայոց... յաստուածապահ սրբաբանս մեծի ուխտիս Սկևռայի...» և հիշատակարանն ավարտում է այսպէս. «Արդ մաղթենք բոլորիցն Աստուծոյ զստացաւորք գրոցս՝ հանդերձ տրուպ գրչաւս եւ մերովքն համայնիւք, եւս եւ զպատուական քահանայն Ստեփանոս Գոյներերիցանց, և զծնաւոս նորին՝ գտանել ողորմութիւն ի Տեառնէ, որ աւգնական եղև ի նիւթ գրոյս»⁷³:

Այսպիսով 1285 թվականին Սկևռայում էին գտնվում Գեորգ ռաբունապետ Սկևռացին (որի դպրոցում սովորում էր պատանի Խաչատուրը), Ստեփանոս քահանան (որը Նոր Կտակարան է ընդօրինակում Խաչատուրի համար) և Ստեփանոս Գոյներերիցանցը (որը գրելու թուղթ է տալիս գրչին):

Թե՛ Գեորգ ռաբունապետը և թե՛ երկու Ստեփանոսներն ու Խաչատուրը 1288 թվականին դարձյալ Սկևռայում էին: Սույն Աստվածաշնչի հիշատակարանում Ստեփանոս Գոյներերիցանցը շարունակելով գրում է. «Եւ դարձեալ յԱստուած խրախուսեալք իմով ձեռամբ Ստեփաննոսի Գոյներիցանց փցուն գրչի ստացան զաստուածային գիրս սրբոց մարգարէից եւ զսրբագրաց ոմանց, յեւթն հարիւր երեսուն եւ եւթն (1288) թուականիս, ի մխիթարութիւն ինքեանց հոգւով...»⁷⁴:

«Մեկնութիւն Յոհաննոս Աւետարանին Յովհաննէսի Ոսկեբերանի» ձեռագիր հիշատակարաններից մեկում գրիչը խնդում է հիշել աշխատողներին. «...նախ՝ զՍրբազանն Կիրակոս վարդապետն, որ...յասորոց գրոյ և ի լեզուէ, և ի յունականէն քերթողական արհեստիւ թարգմանեալ ի հայ բարբառ և ի գիր... գրիչ Ստեփանոսին... և ամենայն եղբարց սուրբ ուխտին Սկևռայի... 1281 թ.»:

Սկևռայի դպրոցի և գրիչների համբավը տարածվում է ամենուր: Թորոսը Կոստանդնուպոլսից ուսումնառության նպատակով գալիս է Կիլիկիա և ապաստանում Սկևռայում: 1290 թվականին նրա համար ընդօրինակվում է մի Ավետարան, «ի հայրապետութեան առաջին ամին Տեառն Ստեփաննոսի և յիշխանութեան թագաժառանգ ծիրանաձին պարոնին՝ Հեթմոյ, որդւոյ Լեւոնի արքայի, ի սուրբ և ի գերահռչակ ուխտս Սկևռա... ձեռամբ ամենամեղ քահանայի Ստեփաննոսի»⁷⁵:

⁷² ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 617-618: «Լոյս», Կ. Պոլիս, 1906, էջ 1219-1220:

⁷³ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 617-618: «Լոյս», 1906 թ., էջ 1219-1220: Հիշվում է նաև «կին ոմն ի նիւթ սորա աւգնական եղև, յիշեսցիք եւ գնա ընդ վերոգրեալքն եւ Աստուած ձեզ յիշէ»:

⁷⁴ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, Երևանի Մատենադարան, ձեռգ. հմր. 3816, էջ 618:

⁷⁵ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 659: Մատենադարան, ձեռ. հմր. 2630, էջ 302ա-302բ է

Նույն թվականին Ստեփանոսը ևս մի ավետարան է ընդօրինակում Ստեփանոս Սենեֆցու համար⁷⁶:

Կիլիկիայի Արքակաղնու ուխտի միաբանները «առեալ զնիւթ պատրաստեալ եղբարէն իւրեանց եկին ի հռչակաւոր ուխտն Սկնռայ, զի ի ձեռն գրչացն որ անդ, կատարեսցեն զփափագն իւրեանց գրութեամբ Սուրբ Աւետարանի»: Ստեփանոսը 1293 թ. ավարտում է Ավետարանը «ըստ տկար չափոյ ծերութեանս զառանցեալ տիոց և պակասեալ ի պատշաճ պիտոյից այսր արուեստի»⁷⁷: Այստեղ հիշվում է նկարիչ Սիոնը, իր նկարների տակ. «զյետին գծող ցանկիս և զնկարող սուրբ աւետարանչացն զՍիոն նրաստ քահանա»⁷⁸:

1295 թվականին մահանում է Ստեփանոսի Կոստանդին եղբայրը, որի երեք զավակների համար Ստեփանոսը ընդօրինակում էր մի Ավետարան. «...Աղաչեմ... յիշեսցիք ի Քրիստոս զտառապեալ եւ զմեղաւոր գծաւղս, եւս եւ զեղբար որդիսս իմ զՅովաննէս քահանայ եւ զԼևոն սարկաւագ եւ զՅուսէփ պատանի, վասն զի ի խնդրոյ սոցին, ի պակասեալ ամաց եւ ի զառանցեալ տիոց, եւ ի ծերութեան հասակի շնորհաւք բարեբարին Աստուծոյ աւարտեցի զսա յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ ի վայելումն յառաջասացեալ արեան մերձաւորացս»: Աղաչում է հիշել նաև իր հարազատ եղբայր Կոստանդինին, «որ ի սոյն ամի վախճանեցաւ» և մեղքերի թողություն է խնդրում նրան «եւ ստընդեայ մանկանց նորին»⁷⁹:

Այս մանուկներն արդեն գրիչներ և ծաղկողներ էին, որոնք աճել էին հորեղբոր հովանու ներքո: Այդ նույն թվականին Լևոնը Երեմիայի համար ընդօրինակում էր վերջինիս ուսուցիչ Գևորգ Սկնռացու «Երեմիայի մարգարեությունը», համառոտաձև Հեթում թագավորի խնդրանքով: Թագավորի մոտ էր գտնվում Սկնռացու ինքնագիրը, որը «գրեալ ձեռամբ իւրով ետ նմա» վկայում է Երեմիան և շարունակում. «Ես զայս տեսեալ վերջինս ի բնաւիցս փցնամիտ աշակերտս սորին Գևորգայ... Երեմիայ յորջորջեալ, հետիոտն աշխատեալ երկու անգամ առ թագաւորն իմ երթեալ. խնդրեցի զարարեալ արինակն, եւ վասն սիրոյ ետու գրել զսա Լևոնի լաւ եւ արհեստի գրչի...»: Իսկ Լևոնը խնդրում է հիշել իրեն, հորը՝ Կոստանդինին, «որ յայսմ ամի հանգեալ ի Քրիստոս խաղաղութեամբ... եւս առաւել աղաչեմ յիշել զպատուական քահանայն Ստեփանոս գրիչ, զարեղբայր իմ եւ զհարազատ եղբայրն իմ զՅոհաննէս քահանայ եւ զայլ եղբայրսն իմ եւ զծնողսն իմ»⁸⁰:

1295 թ. Լամբրոնի Տեր Հեթումի Մարիոն դուստրը, Կեռան թագուհու քույրը Ռուբեն գրչի ձեռքով Աղոթագիրք է ընդօրինակել տալիս հանգուցյալ ծնողների՝ հոր՝ Հեթումի, մոր՝ Թեֆանուի, քրոջ՝ հայոց թագուհի Կեռանի և անդրանիկ որդու՝ Մանուելի հիշատակին, «որոց ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած աստ եւ ի հանդերձելումն, ամէն»: Հավանաբար Սկնռայում՝ տոհմական դամբարանում պետք է

⁷⁶ Բ. Կյուլեներյան, Ցուցակ Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց, հմր. 318:

⁷⁷ Մատենադարան, ձեռ. 8425, էջ 257բ: Սկնռայում 1296 թ. Պողոս գրչի ընդօրինակած ձեռագրի (Հ. Ոսկանյան, Կիլիկիայի վանքերը, էջ 83) խորաններ ծաղկող Հովհաննէս Լամբրոնացին, հավանաբար Լևոն գրչի մեծ եղբայր Հովհաննէս քահանան էր:

⁷⁸ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 726:

⁷⁹ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 753: Գ. Սրվանձտյան, Թորոս աղբար, Բ., էջ 343-344:

⁸⁰ Մատենադարան, ձեռ. 8425, էջ 257բ: Սկնռայում 1296 թ. Պողոս գրչի ընդօրինակած ձեռագրի (Հ. Ոսկանյան, Կիլիկիայի վանքերը, էջ 83) խորաններ ծաղկող Հովհաննէս Լամբրոնացին, հավանաբար Լևոն գրչի մեծ եղբայր Հովհաննէս քահանան էր:

գրված լինի, ուր հանգչում են հարազատները⁸¹։ Հ. Քյուրտյանի հավաքածուի 72-րդ ձեռագիրը գրված է «ի մենաստանս Սկևռա»։ Գրչի անունը չի պահպանվել⁸²։

Ստեփանոս քահանայից մեզ ուրիշ ձեռագիր հայտնի չէ, բայց եղածն էլ բավական է, որպեսզի նա համարվի հայ գրչության երախտավորներից մեկը, եթե նկատի ունենանք նաև, որ, ինչպես կհամոզվենք քիչ հետո, նա է գրիչը նաև Հեթումի Ճաշոցի։ Շուրջ քառասուն տարի Սկևռայի գրչության դպրոցում նա բազմաթիվ ձեռագրեր է ընդօրինակել։ Նրա պատվիրատուների շարքում հանդիպում ենք նորոսում աշակերտի և արքայորդու, քահանայի ու թագուհու, իսկ ձեռագրերի մեջ՝ Մանրոսումի ու Ավետարանի, Ճաշոցի ու Աստվածաշնչի։ Դյուրընթեռնելի և ակնհաճո է Ստեփանոս քահանայի բոլորգիրը, իսկ գլխագիրը՝ զգաստ և գեղեցիկ երկաթագիր։ Նա հմուտ էր երաժշտության մեջ և ընտիր ու լավ օրինակներ էին նրա ձեռքով խազագրված ձեռագրերը։

Այս բեղմնավոր գրիչը անհայտ է մնացել ուսումնասիրողներին, որովհետև նույնացվել է մի ուրիշ նշանավոր գրչի՝ Ստեփանոս Գոյներերիցանցի հետ⁸³, որը Սկևռայում ուշ է աշխատել, և ավելի երիտասարդ էր, քան Ստեփանոս քահանան⁸⁴։ Ի դեպ, Գոյներերիցանցի հետ են նույնացվել նաև Սկևռայի մյուս գրիչներ Ստեփանոս Իրիցորդին⁸⁵ և Ստեփանոս Գրիչը⁸⁶։

Միննույն միաբանության նույնանուն անդամները որևէ կերպ մականվում էին միմյանցից տարբերվելու համար և աշխատում էին միշտ նույն կերպ գրվել։ Նրանք նույնիսկ հիշատակվելու կամ հիշատակարանում գրչության տեղն ու ժամանակն արձանագրելու յուրօրինակություն էին պահպանում։ Ստեփանոս քահանան իր գրած ձեռագրերի բոլոր հիշատակարաններում իրեն համարում է «Ստեփանոս ամենամեղ քահանա», մյուս Ստեփանոսը՝ հոր՝ Գոյներ երեցի անունով կոչվում է «Գոյներերիցանց»⁸⁷, երրորդը՝ հոր՝ Ղուկաս քահանայի անվան փոխարեն պահում է նրա հոգևոր անվանումը՝ «Իրիցորդի» և միշտ հիշվում է «Ստեփանոս մականուն

⁸¹ Փիրղալեմյան, Նշխարք..., ձեռ. 6332, էջ 291բ։ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 767։

⁸² ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 770։

⁸³ Ղ. Ալիշան, Միսուան, էջ 96-97։

⁸⁴ Հ. Ոսկյան, Կիլիկիայի վանքերը, էջ 51 «Սկևռայի մեծ գրչագիրներեն ու գծողներեն նկատելու է նմանապես Ստեփանոս Կայթառոնցին, հորջորջված Գոյներերիցանց»։ Բ. Կյուլեսերյան, «Լոյս», Կ. Պոլիս, 1906, էջ 1169։

⁸⁵ «Եւ համարիմ զնոյն Ստեփանոս (Գոյներերիցանց. Ա. Մ.) Իրիցորդի, որ յամի 1294 ընդօրինակել գրուածս ինչ Վարդանայ մեծի վարդապետի և զայլոց ի սակս Կեռան թագուհւոյն» (Ղ. Ալիշան, Միսուան, էջ 97)։

⁸⁶ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի, հ. Ա, էջ 1614։

⁸⁷ «Ստեփանոս տարտամ ի գործս սրբութեան (Գոյներ իրիցու որդի դաժան)» (Մատենադարան, ձեռ. N 1, էջ 105ա)։ Ղ. Ալիշանը հենվելով մի գրչի հիշատակարանի վրա, որում ասվում է, թե Գևորգ Սկևռացին «և զՍաղմոսն նոյնպես արարեալ, որ լաւ օրինակ է, այժմ գտանի առ մեզ, և աւելին ի վերայ՝ կարմիր գրով. յաւել և ի Տօնացոյցս և ի Ժամանակագրութիւնս՝ ուղղակի որ Գոյն Երիցանց կոչի», այսպիսի հետևություն է անում. «Այս բան ցուցանէ ինձ՝ կարմրադեղով նշանակեալ Գևորգայ զայլայութիւնս բանից կամ բառից ի Սաղմոս և յայլ Ժամագիրս, որք զի քահանայից կամ երիցանց ի պէտս էին, կոչեցաւ Գոյն երիցանց, յորմէ ածանցեալ է և մականուն ճարտար գրչին Ստեփանոսի» (Միսուան, էջ 533։ Ընդգծումները հեղինակինն են։ «Գոյներիցանց»-ը սղված և աղավաղված ձևն է։ Իսկ Սաղմոսի կամ Ժամագրքի «Գոյներերիցանց» կոչվելը նույնպես կապվում է Ստեփանոս Գոյներերիցանցի հետ, որովհետև այդ գործերի առաջին ընդօրինակողը նա է եղել, (Տե՛ս՝ Մատենադարան, ձեռ. N 179, էջ 527բ-544բ), որի օրինակից տարածվել է և այդպես կոչվել Տոնացույցը։

Իրիցորդի», իսկ չորրորդը՝ Ստեփանոս քահանան՝ պարզապես «Ստեփանոս գրիչ»:

Ահա և Ստեփանոս Իրիցորդուց մեզ հայտնի ձեռագրերը նախ ծանոթ «Ժղլանք»-ը «Զամենագով եւ զտրամաբան վարդապետն Վարդան՝ զարարող բանիս, եւ զստացող սորա զմեծապատիւ բարեպաշտ մայրն Կեռան թագուհէ՝ Թեւանու, հրամայեաց ինձ մեղաւորի Ստեփաննոսի եւ մականունն Իրիցորդի գրել զհոգիալից տառս՝ ի մխիթարութիւն աստուածասիրաց անձանց...»⁸⁸:

«Թեւանու»-ն Կեռան թագուհու մոր անունն է: Տեղը, անկասկած, Սկևռան է, որովհետև Ստեփանոս Իրիցորդու՝ մեզ հայտնի մյուս ձեռագրերը գրվել են Սկևռայում, որի միաբան է համարում իրեն: Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N1999 ձեռագիրը («Կոչումն ընծայութեան Կիրոյի Երուսաղէմացոյ») գրված է Սկևռայի միաբան Կոստանդինի պատվերով (որին հայրը 1275 թ. բերեց Սկևռա սովորելու, իսկ Ստեփանոս քահանան նրա համար Մանրուսում ընդօրինակեց): Գրիչ Ստեփանոս Իրիցորդին աղաչում է հիշել իրեն, ստացողին և «հանգուցեալ հաւրն իւրոյ Յոհաննէսի քահանայի», «և ամենայն եղբարց սրբոյ մենաստանիս Սկևռայիս»⁸⁹: Ձեռագրի գրության թվականը հայտնի չէ:

Իրիցորդին 1297 թ., Սկևռայում իր՝ «անարժան քահանայի Ստեփանոսի եւ մականունն Իրիցորդու» համար ընդօրինակում է մի Ավետարան: Հիշում է հորը՝ Ղուկասին, մորը՝ Թագերին, եղբայրներին, ինչպես «նաև զեղբարք սրբո մենաստանիս Սկևռայի... զի յայս սակս ի բաց եղի զծերութեան անկարութիւն, զի շահեցայց ի ձեռք զողորմութիւն եւ զշնորհս, զի թերեւս գտից թողութիւն բազմութեան մեղաց իմոց եւ յուսալով ի հայրական եւ եղբայրական գութս ձեր զյառաջակայ հոգս իմ, ձեր սուրբ աղաթից յանձին արարի...»⁹⁰: Ծերացած գրչի, թերևս վերջին, ընդօրինակության Հիշատակարանը նույնպես ցույց է տալիս, որ նա սնվել, մեծացել, շնորհ է ձեռք բերել Սկևռայում, միաբանության հայրական հոգածությամբ:

Երրորդը Ստեփանոս Գրիչն է:

Մյուսը Ստեփանոս գրիչն է, որի մեզ հայտնի առաջին գործը Հեթում թագավորի համար 1295 թ. գրված Աստվածաշունչն է: Այն հանգամանքը, որ նա այդ թվականին թագավորի համար Աստվածաշունչ էր ընդօրինակում, վկայում է, որ նա բավականին վաստակ և լավ համբավ ունեցող գրիչ էր: «Ով Տէր իմ արքայ Հեթում, աղաչեմ յիշեալ ի սուրբ աղաթս քո զմեղաւոր գրողս սորա զՍտեփանոս՝ զծերացեալս մեղաւք, զի յոյժ աշխատեցայ ի գրելն սորա, մանաւանդ ի ցանկերս կարի խիստ աշխատեցայ»⁹¹:

Ստեփանոս Գոյներիցանցին առաջին անգամ Սկևռայում հանդիպում ենք 1285 թվականին, երբ պատանի Խաչատուրը «թելադրութեամբ Գեորգեայ վարդապետի,

⁸⁸ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 419, տե՛ս նաև Բ. Սարգիսյան, Ցուցակ Վենետիկի, հ. Բ, էջ 1068, գրության ժամանակը հայտնի չէ. Ն. Պողարյանը դնում է 1272 թ. ներքո, (Ն. Պողարյան, Ցուցակ Երուսաղեմի, հ. Գ, էջ 414), իսկ Ղ. Ալիշանը 1274 թվականի տակ (Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 97):

⁸⁹ Մատենադարան, ձեռ. N 780, էջ 251ա, 351բ, 227բ, 71ա, 9ա: Ձեռագրի առաջին մասի գրիչը Սմբատն է: Նա ձեռագրի 9ա թերթում գրում է. «Գրոցս տէրջն հրամանաւ մեծուցի զգիրս Կոստըն»: Իսկապես 9-րդ թերթից մինչև Ժ պրակի վերջը խոշորացած տառերով է գրված: Վերջին՝ «Կոստըն» բառը գրված է շուտով, որը հայելու մեջ է ճիշտ կարդացվում: ԺԱ պրակից գրել է Իրիցորդին, ոչ մեծացրած տառերով:

⁹⁰ Մատենադարան, դրսի մանրաժապավեն հմր. 499. ձեռագիրը գտնվում է Կ. Պոլսի Պալաթիո Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցում (հմր. 20): Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 419-420:

⁹¹ Մատենադարան, ձեռ. N 180, էջ 497:

առ որում կայր ի վարժս կրթութեան բանի եւ գրոց», Աստվածաշունչ է գրել տալիս Սկևռայում: Նոր Կտակարանը գրել էր Ստեփանոս քահանան, իսկ պատվական քահանա Ստեփանոս Գոյներիցանցը «աւգնական եղեւ ի նիւթ գրոց»⁹²: Մինչ այդ Խաչատուր դպիրը 1285-1288 թվականներին, ընդ որում՝ 1285 թ. արտագրել էր «զգիրս Ծննդոցն, զԴատաւորացն և զԹագաւորութեանցն, և վասն ոչ բերելոյ տկար մարմնոյն զերկս գրութեանն, աւժանդակեաց սնուցիչ նորին և քեռի... Աստուածատուրն»:

1288 թվականին արդեն Աստվածաշնչի որոշ գրքեր լրացնում է Ստեփանոս Գոյներիցանցը՝ գրելով «Գիրս սրբոց մարգարէիցն եւ զսրբագրաց ոմանց»: Ձեռագրի մնացած մասը այդ թվականներին լրացնում է ինքը՝ Խաչատուր դպիրը, իսկ Գևորգ րաբունապետ Սկևռացին այդ Աստվածաշունչը օժտում է ցանկերով և նախադրություններով: Փաստորեն Խաչատուրի ստացած Աստվածաշունչը այն օրինակն է, որի վրա Սկևռայում աշխատել է Գևորգ Սկևռացին:

Սրանք են Գևորգ Սկևռացու՝ Սկևռայի գրչության դպրոցի գրիչները: Հեթումի Ճաշոցը մի գրչի գործ է: Ո՞վ է սրանցից գրել Հեթումի Ճաշոցը:

Ճաշոցի գրիչը Ստեփանոս քահանա Սկևռացին է:

Հեթումի Ճաշոցում գլխավոր հիշատակարանից բացի կա մի հիշատակագրություն⁹³, որտեղ գրիչը խմբագրողի ցուցմունքն է հայտնում, դարձյալ իր անունը չի հայտնում: Ուստի Ճաշոցի գրչին գտնելու համար Ճաշոցի գրությունը համեմատեցինք Գևորգ րաբունապետի՝ Սկևռայի դպրոցում աշխատող նրան ժամանակակից և գործակից գրիչների՝ Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի հետ և համոզվեցինք, որ Ճաշոցի գրչությունը տարբերվում է Գևորգ Սկևռացու (ձեռ. 3082), Ստեփանոս Իրիցորդու (ձեռ. 1999), Ստեփանոս Գոյներերիցանցի (ձեռ. 179) և Ստեփանոս Գրչի (ձեռ. 180) ձեռագրերի գրությունից և նույնանում է Ստեփանոս քահանա Սկևռացու գրչությանը, որից Մատենադարանում վեց ձեռագիր է պահպանվում՝ գրված 1263, 1278, 1283, 1290, 1293 թվականներին⁹⁴: Սրանք բոլորն էլ ընդօրինակված են Սկևռայում Ճաշոցը ավարտելուց (1286) առաջ և հետո: Նշանակում է՝ Ստեփանոսը ոչ նորուսում էր, ոչ էլ ծեր: Ստեփանոսը դրանից երեք տարի առաջ Կեռան թագուհու պատվերով մի Ավետարան էր գրել: Ճաշոցը գրված է նույն բոլորգրով: Բոլորգրով են գրված նաև Ստեփանոս Սկևռացու և Սկևռայի վերնում հիշված գրիչների ձեռագրերը: Սակայն մանրախույզ քննությամբ հնարավոր է լինում տարբերել նույնիսկ միևնույն ժամանակում նույն գրչության կենտրոնում աշխատած տարբեր գրիչների ձեռագրերը, որովհետև յուրաքանչյուր անհատ գրում է իր սեփական ձեռքով, սեփական ոճով, տեսնում և վերարտադրում է յուրովի: Գրչության մեջ այդ յուրովին ավելի տեսանելի է լինում առանձին, հատկապես դժվարագիծ տառերի գրության ժամանակ: Հարցի լուծմանն օգնում են նաև գրչության արվեստի որոշ տարրերի զուգադրումն ու համեմատությունը, որոնք յուրաքանչյուր գրչի մոտ արտահայտվում են ոչ միշտ միատեսակ: Այս, անշուշտ, հեշտ գործ չէ, և միշտ հնարավոր չի լինում ձեռագրի այս կամ այն գրչին պատկանելը որոշելը: Այստեղ, բարե-

⁹² «Լոյս», Կ. Պոլիս, 1906, էջ 1219:

⁹³ «Համբարձմանն առաւատուն և ճաշոյն կարգն գրեալ է ի մայիս ամիս ԿԷ համարն, զիտ և կարդայ և մի մեղադրեր, զի յետոյ գրեցի և ի Յինանցն ի կարգն դրի» (Մատենադարան, ձեռ. N 979, էջ 279ա):

⁹⁴ Մատենադարան, ձեռ. (համապատասխանաբար) 8590, 759, 630, 6764, 2630, 5784:

բախտաբար, գործին օգնեց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հավաքածուում Սկևռայի գրիչների ընդօրինակությունների առկայությունը և դրանց իրար հետ համեմատելու հնարավորությունը, որը մեզ բերեց այն համոզման, որ Հեթումի Ճաշոցի գրիչը Ստեփանոս Սկևռացին է, որին հանդիպում ենք 1263-1295 թվականներին՝ որպես հմուտ գրչի և գրչության ուսուցչի: Համենայն դեպս, նա 1260-1290-ական թվականներին Սկևռայի ամենանշանավոր գրիչն էր, որին պատվեր էին տալիս ոչ միայն թագուհին և արքայորդին, այլև ուրիշ գրչակենտրոններից գրիչներ, Սկևռայի դպրոցի աշակերտներ, ուսուցիչներ և այլք:

Մեր համոզմունքը ակներև դարձնելու համար ներկայացնում ենք վերոհիշյալ գրիչների՝ Մատենադարանում պահվող ընդօրինակություններից առանձին նմուշներ՝ հնարավորություն տալով հետաքրքրվողին անձամբ համեմատելու և համոզվելու մեր տեսակետի մեջ: Ուստի հրավիրում ենք ընթերցողի ուշադրությունը մասնավորապես «ջ» տառի գրչության վրա:

Առաջին տախտակում Ճաշոցից բերված նմուշը համադրված է Սկևռացու, նրանից առաջ և հետո ընդօրինակված ձեռագրերի նմուշների հետ, իսկ երկրորդում՝ Ճաշոցի նույն նմուշը՝ Ստեփանոս Իրիցորդու, Ստեփանոս Գրչի, Ստեփանոս Գոյներիցանցի և Գևորգ Սկևռացու կատարած ընդօրինակությունների հետ: Ընդ որում, որքան հնարավոր է եղել, ընտրել ենք միևնույն հատվածը՝ նկատի ունենալով հատկապես դժվարագիծ «ջ» տառի առկայությունը:

Նմուշների համադրությունից երևում է, որ Ճաշոցի գրիչը Ստեփանոս Սկևռացին է: Իսկ այս նշանակում է կրկին անգամ, որ Ճաշոցը գրվել է Սկևռայում, որովհետև Ստեփանոս Սկևռացին շուրջ չորս տասնամյակ այդտեղ էր աշխատում:

Ստեփանոս Սկևռացին Ճաշոցը գրելիս սերտ համագործակցության մեջ է եղել Գևորգ Սկևռացու հետ և շարժվել է նրա ցուցումներով՝ Հայոց գրատեսակների օգտագործման, կիրառման ժամանակ: Այս բանը երևում է Ճաշոցի և Կեռան թագուհու պատվիրած (որը ժամանակով՝ 1283 թ. ավելի մոտ է Ճաշոցին) և մյուս ձեռագրերի համեմատությունից:

Ճաշոցը գրված է այսպես. տոների մասին տեղեկությունները (օրերի, սրբերի, սաղմոսների թվի, կցուրդի, ընթերցվածի հատվածների մասին ցուցումները, կամ արարողության բացատրությունները) կարմիր թանաքով են և մանրագիր, բոլորգիր: Ընթերցվածը սկսվում է զարդագրով և տողը լրացվում է ոսկեգիր երկաթագրով կամ բոլորակ գրով, երբեմն այս երկուսը միասին, որին հաջորդում է մի տող ոսկեգիր բոլորգիր, և բնագիրը շարունակվում է նույն գրով, բայց սև թանաքով:

Մյուս ընթերցվածները շարահարելիս կարմիր բոլորգրով ցուցումներից հետո, զարդագրի տողը լրացվում է ոսկեգիր բոլորակ գրով կամ երկաթագրով և շարադրվում սև բոլորգրով, առանց ոսկե բոլորգիր տողի: Ընթերցվածների տների և աղոթքների պարբերությունների գլխագրերը նույնպես ոսկեպատ են, որոնց թիվը հասնում է մի քանի հազարի, իսկ ոսկեգիր տողերի քանակը՝ ավելի քան հազար երկու հարյուրի, որոնք ցրված են ողջ ձեռագրի էջերում: Ընդ որում երկաթագիր, աղյուսագիր տողերը և գլխագրերը գրել է կարմիրով, որոնք հետո ոսկեպատվել են:

Ստեփանոս Գրիչը խստությամբ չի պահպանել գրադարձի օրենքը, որը հավանաբար Ճաշոցի գրությունից հետո մշակեց Գևորգ Սկևռացին (վերջինիս աշակերտական ընդօրինակության (1268 թ.) մեջ նույնիսկ այն պահպանված է): Ձեռագիրը գրելիս գրիչը բաց է թողել զարդագրերի տեղը, որոնց մեծությունը հինգ տողագծերի

մեջ է տեղավորվում: Ամենայն հավանականությամբ զարդագրերն ունեցել են մոտավոր կաղապար-օրինակներ, որոնց հիման վրա տեղերը բաց են թողնվել և նկարվել են (վերջագիր): Այս երևում է նրանից, որ որոշ զարդագրերի տեղերը բաց են թողնվել, բայց մոռացվել են զարդագրվել, ուստի այդպես էլ մնացել են⁹⁵: Բաց են մնացել նաև առանձին գլխագրերի տեղերը⁹⁶:

Ընթերցվածների բուն բնագրային տնտեսամասերը նշված են շղագրով: Փաստորեն Հեթումի ճաշոցում մենք ունենք Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած բոլոր չորս գրատեսակները (աղյուսագիր, երկաթագիր, բոլորգիր, շղագիր) և երկաթագրի հենքի վրա 11-րդ դարում առաջացած զարդագիրը:

Արտակարգ հարուստ է զարդագրված Հեթումի ճաշոցը, մոտ հազար զարդագիր, շուրջ հիսուն մարդագիր, 550 թռչնագիր, գազանագիր, 380 ծաղկագիր և ոճավորված գրեր: Հայոց այբուբենից միայն Է, Ղ, Չ, Ջ, Ռ տառերն այստեղ չունեն զարդագիր, մնացած երեսունը ունեն, որոշ տառեր նույնիսկ հարյուրավոր նմուշներով (Է-300, Ա-201, Զ-73, Ռ-71 և այլն):

Զարդագրեր կան, որոնք ձգվում են ամբողջ էջով կամ կես էջով մեկ: Նույնիսկ եթե որոշ տառեր կաղապարային արտաքին չափուձևային նմանություն ունեն, ապա տարբերվում են իրարից տառակոդերի զարդանկարչությամբ, գծերով ու գույներով, ելուստների ձևերով:

Զարդագրերը ավելի շատ կենտրոնացված ենք տեսնում ճաշոցի երկրորդ կեսում, որտեղ նվազում են լուսանցազարդերը, և զարդագրերը մասամբ աշխատում են լրացնել նրանց պակասը և պահպանել ձեռագրի զարդարվածության աստիճանն ու մակարդակը:

Եթե գրիչների սեփական մակագրություններով մեզ հասած գրչանմուշների համադրությամբ հնարավոր եղավ զանազանել նրանց տարբերությունները և հաստատել ճաշոցի գրիչ Ստեփանոս Սկևռացու ինքնությունը, ապա նույնը անել չենք կարող մանրանկարչի ինքնությունը որոշելու համար, որովհետև ճաշոցի և նրա խմբի ոչ մի ձեռագրի նկարչի մակագրությունը չկա, ոչ թե չի պահպանվել, այլ չի մակագրվել:

Բայց այստեղ ունենք մի այլ, ոչ սակավ կարևոր փաստարկ: Եթե Սկևռայում Հեթումի ճաշոցը գրել կարող էին վերը նշված բոլոր հինգ գրիչներից յուրաքանչյուրը, ապա նկարել կարող էր միայն նա, ով նկարիչ էր, նա, ում մասին գիտենք որպես այդպիսին: Իսկ այդպիսին, ինչպես առայժմ մեզ հայտնի է, միայն Սկևռայի դպրոցի րաբունապետ և արքայորդու բարեկամ Գևորգ Սկևռացին էր, որը «գեղազարդ շքով» նկարել էր Աստվածաշունչը «գոր տեսողաց և վայելողացն յայտնի է» և որը հաստատվում է նրա աշակերտ և գործակից Մովսես Երզնկացու և այլ վկայություններով:

*

* *

Այժմ ծանոթանանք Գևորգ Սկևռացու գործունեությանը, որպեսզի տեսնենք, թե

⁹⁵ Մատենադարան, ձեռ. 979, էջ 52ա. բաց է թողնված «Զ» զարդագիրը, էջ 55ա՝ կիսանկար, «Ա», էջ 57ա՝ «Վ», էջ 203ա՝ «Ե», 270ա՝ «Ե»:

⁹⁶ Անդ, էջ 239ա. վեցերորդ տողում բաց է մնացել «Յ» գլխագիրը, որովհետև չեն նկատել:

երբվանից և ինչով էր կապվում Սկևռայի վանքին ու դպրոցին, ինչ հարաբերության մեջ էր Լամբրոնի տեր արքայորդի Հեթումի հետ և Սկևռայում ստեղծած ինչպիսի մանկավարժական-գրչական-մատենագրական վաստակ ունի:

ԳԵՎՈՐԳ ՍԿԵՎՈՒՑԻ ՐԱԲՈՒՆԱՊԵՏ

Գևորգ Սկևռացու մասին պահպանվել են նրան նվիրված երեք վարքագրական երկեր⁹⁷, որոնց հիման վրա կաշխատենք պատասխանել առաջադրված հարցերին: Գևորգ Սկևռացին ծնվել է 1246 թվականին, Լամբրոն դղյակում, Առաքելի և Մլքեի ընտանիքում: Հինգ տարեկան հասակում ծնողները նրան հանձնում են քեռուն՝ Սկևռայի դպրապետ Գրիգոր Սկևռացուն, որի մոտ վարժվում է Սուրբ Գրքի ընթերցանության և գրչության արվեստի մեջ, ընդ որում «Գրչութեան արուեստի զգիշերն տիւ առնէր»⁹⁸:

Գրիգորը եպիսկոպոս դառնալուց հետո (1256 թ.) տասնամյա Գևորգին հանձնում է Մխիթար Սկևռայի ընտանիքում, որը «երևելի էր գործով եւ բանիւ եւ հմուտ արտաքին փիլիսոփայիցն... քաջաբան եւ նրբախօս, եւ ուղիղ բանիւ կործանիչ հերետիկոսաց...»⁹⁹: Մխիթարի մոտ, որը հետագայում դառնում է Սկևռայի ուխտի առաջնորդ, Գևորգը սովորում է ութ տարի և ձեռնադրվում սարկավագ: Այդ ժամանակ վախճանվում է Գրիգոր Սկևռացին: Քեռու հակառակորդների հալածանքներից զերծ մնալու և ուսումնասիրությունը շարունակելու համար տասնութամյա պատանին մեկնում է Արևելյան Հայաստան: «Գնաց յԱրևելս՝ առ երջանիկ ընտանիքի Վարդան եւ աշխատասիրաբար էլից գրեթին իւրում զիտութեան: Եւ կատարեալ ի սուղ ժամանակս եհաս իմաստից Սուրբ գրոց հնոց եւ նորոց մեկնութեան, եւ զքահանայականն էառ պատիւ ճոխութեան, այլ եւ արտաքնոցն, որք են ճեմական Արիստոտելի, Պիտագորեանց եւ Պլատոնեան եւ որք նոցունց գտան միաբան»¹⁰⁰:

Այդ պետք է տեղի ունեցած լինի 1264 թվականին: Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում է Գևորգ պատանու Խոր Վիրապում սկսած, Սաղմոսավանքում շարունակած և Թեղենիքում 1267 թ. ավարտած Տոնապատճառը¹⁰¹: «Եւ եղեւ աւարտ գրչութեան սորա ի ձեռն տարաշխարհիկ պատանոյ ումեմն թարմատար գրչի Գեորգայ ի Կիդիկեան նահանգէն, յանմատչելի ամրոցէն Ղամբրաւն կոչելոյ, որ է ստորոտ մեծի ի լերինն Տաւրոսի, ուր ոչ եթէ իբրոյ ճարտար գոլով յարհեստ

⁹⁷ Առաջինը Սկևռացու աշակերտ Մովսես Երզնկացու ներբողյանն է. «Դրուատ բանի սուղ ինչ պատմագրաբար երջանիկ ընտանիքայէտն և ի քաղցրաբարբառ վարդապետն Գեորգ Լամբրոնեցի» (Ղ. Ալիշան, Միսուան, էջ 104-105, նույնի՝ Հայապատում, Բ, էջ 504-507): Երկրորդը ամենաընդարձակ վարքն է, «Պատմութիւն վարուց երջանիկ եւ տիեզերալոյս Բաբունոյն Գեորգեայ ծնընդեանն եւ սնընդեանն եւ գերաւիշակ կատարմանն յունուարի ի ԺԱ»: Բնագիրը ուսումնասիրությամբ (Գևորգ Սկևռացու «Վարքը») հրատարակել է Է. Բաղդասարյանը («Բանբեր Մատենադարանի», N. 7, Երևան, 1964, էջ 399-410, 410-435) Մատենադարանի N 8356 (էջ 193բ-229բ) ձեռագրից: Հմտ. Ն. Պողոսյան, Ցուցակ Երուսաղեմի, Ա, էջ 306, «Պատմութիւն վարուց երջանիկ եւ տիեզերալոյս Բաբունոյն Գեորգեայ...» և այլն: Եվ երրորդը՝ Հայսմավուրքում մուծված նրա Վարքն է (Հ. Տաշյան, Մայր ցուցակ մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 46):

⁹⁸ «Բանբեր Մատենադարանի», N 7, էջ 405:

⁹⁹ «Բանբեր Մատենադարանի», N 7, էջ 414:

¹⁰⁰ Անդ, էջ 416:

¹⁰¹ Մատենադարան, ձեռ N 3082, էջ 476:

գրչութեան՝ յանձնապատասխան համարձակութեամբ ձեռնամուխ եղև ի գործ, որ ի վեր էր քան զկար նորա, այլ գյուղով խնաման վայելեալ՝ նախայիշեյեալ արանցս փառաւորաց և անիճահ վարկուցեալ զանց առնել զպատկառեցուցիչ հրամանաւ սոցին... սատարութեամբ նժդեհակցի պանդխտութեանն իւրոյ և դաստիարակի անկատարութեան Յովհաննու քահանայի»¹⁰²:

Այս մասը գրված է Գևորգ Սկևռացու ձեռքով, բայց երրորդ դեմքով: Ահա և գրչության հանգամանքների մասին հատվածը. «Բայց առաջին սկիզբն գրութեան սորա եղև ի տիեզերահոջակ սուրբ ուխտն **Վիրապին**... ուրանոր և մեզ ժամա(նակ) ինչ դեգերել ի դուռն աստուածագարդ այնր տաճարի սակս կրթութեան (մերոյ) ի մեծ վարդապետէն և յաստուածագգեաց առնէն **Վարդանայ**, որ (ընդ) այն ժամանակս ի վերայ ամենայն մասանց բարեաց, որով բոլորն (կա)տարի առաքինութիւն, և զուսուցչապետութեանն ևս զգործի յիւր արկեալ ընդ առնելն լծակցելով, որ ի դուռն Սրբոյն Գրիգորի նստելով, զամենայն եկեալսն յաստուածայինն ուղղեր ճանապարհ:

Եւ անտի փոխեալ եկեալ առ մեծ իշխանն **Քուրդ**, և մեր զկնի նորա հետնեալ ժամանակ (ին)չ արարաք յանուանեալն Սաղմոսավանք, ուր և զառաջին աւարտեցաք հատոր սրբոյ մատենիս: Եւ քանզի և դէպ լինել և անտի փոխել նմա ի գործ բարւոք ուսուցչութեանն, ի տեղի ուր տէր յաջողեցէ յուղարկեալք եղեալ մեր ի ստացողէ տառիս ի բուն տունս իւրեա(նց) մեծահոջակ հրեշտակակրան աստուածաբնակ սուրբ ուխտս **Թեղինեաց**, ուր և յանկ իսկ հանաք զառաջարկեալս՝ բարւոք ընկալեալ զմեզ բարեբարւոյ և սրբասէր քահանայի Սարգսի սիրով և յաւժարամիտ կամաւք սպասաւորելով...» (էջ 477ա):

«Զամենայն պիտանի ծաղիկս պտղովքն հանդերձ ամբարեալ, դարձաւ ի բնիկ աշխարհն իւր,- գրում է վարքագիրը... Եկն յԱրևելից ոչ դատարկաձեռն, այլ երևելի պատարագ ընծայից ունելով ճոխ և ճեմ գիտութեամբ յինքն ամբարեալ... և որոց պետք էին՝ անխնայ բաշխէր անխափան... և որք ի խաւարի տգիտութեան էին՝ ընդարձակ և պարզ բանիւ զխորագիտութեան իմաստիցն Աստուծոյ յայտնէր»¹⁰³:

Գևորգ Սկևռացին վերադառնում է Կիլիկիա Վարդանի մահից հետո, այսինքն՝ 1271-1272 թվականներին:

Կիլիկիա վերադառնալուց հետո անհրաժեշտ գիտելիքներ ամբարած երիտասարդը իրեն նվիրում է քարոզության¹⁰⁴: Շուտով նա «յայտնի եղև մեծամեծաց եւ փոքունց, հայրապետին եւ եպիսկոպոսացն, թագաւորին եւ իշխանացն», որոնցից յուրաքանչյուրն ուզում էր օգուտ քաղել նրա իմաստությունից և արվեստից, որը նրա սիրելի մասնագիտությունն էր, որը նաև իր ապրուստի միջոցն էր. «Զի ոչ ումեք ծանրանայր, այլ միշտ գրչութեան արուեստիւ զմարմնոյ պէտսն պատրաստէր»¹⁰⁵:

Աստիճանաբար նրա մոտ են հավաքվում ուսումնասեր ծանոթ մարդիկ և խնդրում դասավանդել. «զի գտորբ և զաստուածային իմաստս ծաւալեաց, ուսումնասիրեաց և գիրս ի ձեռս առեալ զլուծումն յայտնութեամբ խնդրէին»: Բայց որովհե-

¹⁰² Նույն տեղում:

¹⁰³ «Բանբեր Մատենադարանի», N 7, էջ 416:

¹⁰⁴ Անդ, էջ 417:

¹⁰⁵ Անդ, 418:

տև նա սիրում էր ճգնավորական կյանք և լռության մեջ գործել, իսկ ուսումնասիրները չէին դիմանում թափառումներին, կրկին հավաքվելով Սկևռացուն հարկադրում են հիմնավորվել որևէ տեղ վախեցնելով, թե «դատախազք լինիմք առաջի Տեառն, եթե ոչ հաւանիս աղաչանացս»¹⁰⁶: Գևորգ Սկևռացին հիմնում է իր դպրոցը սկզբում «մի անվայելուչ» տեղում, հետո՝ Սկևռայի վանքում:

Գևորգ Սկևռացուն սիրում և գնահատում է Լևոն Բ թագավորը՝ նրան համարելով ճշմարիտ և ուղղադավան վարդապետ, հաշվի էր նստում նրա հետ: Հեթում արքայորդին, երբ արդեն Լամբրոնի տերն էր, նույնպես սիրում էր Գևորգ Սկևռացուն և քաղցրությամբ լսում նրան: Սակայն թագավորը որդու դաստիարակությունը հանձնել էր արքունիքին մոտ կանգնած բանիբուն և ճարտասան Վահրամ Բաբունուն, որն «ունէր զաղանդ քաղկեդոնական, ապականել դեղեաց Հեթում՝ Տեր Լամբրոնին»:

Լևոն Բ-ի կենդանության ժամանակ և նրա մահից հետո իր թագավորության առաջին տարիներին Հեթումը լսում էր Գևորգ Սկևռացուն: Վարքագրի վկայությամբ, հոր մահից հետո, նույնիսկ երբ Հեթումը «սկսաւ յայտնել փոքր ինչ յուսմանէ չարափառութեանց, և սուրբս Գևորգ աստուածիմաստ խրատովն յետս նահանջեաց եւ բազում հպատակութեամբ լսէր սրբոյս և խոնարհէր ի բանս նորա, որպէս զհայրն իւր... եւ տեղեակ ևս էր գրոց եւ միշտ ջանայր զինքն ճշմարիտ ցուցանել... Բայց ի սրբոյս երկնչէր... եւ սուրբս խոնարհ եւ աննենգ բանիւ խոռվեալ սիրտն բժշկէր»¹⁰⁷:

Թե ինչպես զարգացան այնուհետև Հեթում Բ թագավորի և Գևորգ Սկևռացու հարաբերությունները, հայտնի է, ուստի այս հարցին մասամբ կանդրադառնանք: Սակայն, ինչպես այստեղ, Գևորգ Սկևռացին հեղինակություն էր Լամբրոնի տեր Հեթումի համար և խորհրդատու: Նրանք հաշտ են և խաղաղ, որը տևեց ընդհատումներով, նաև հետագայում. «Նաև որ տիրէրն աշխարհին՝ Հեթում խնդամտութեամբ և սիրով, և խոնարհ պարանոցն դնէր առաջի սրբոյն և անհնարինքն յիշխանութեան իւրում սրբոյն խնդրելովն՝ հնարաւոր լինէր: Զի բազմաց անձինք ի մահ մերձեալ նովաւ փրկէր և այլոց պարտուց թողութիւն շնորհէր»¹⁰⁸: Այս պայմաններում ծաղկում է Սկևռայի դպրոցը:

Գևորգ Սկևռացու՝ որպես գիտնականի համբավը տարածվում է ողջ Կիլիկիայում: Հովհաննէս Արքայեղբայր րաբունապետը նրանից խնդրում է գրել «Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց»-ը¹⁰⁹ և «Դրուատ»-ը¹¹⁰. վերջինս նա գրում է 1283 թվականին, և այն կարելի է համարել նաև նախորդի գրության թվականը:

Գևորգ Սկևռացու ղեկավարությամբ Լևոն թագավորի ու Կեռան թագուհու հոգատարությամբ ծաղկող Սկևռայի դպրոցը այժմ արդեն Սկևռայի տեր Հեթում արքայորդու նախանձախնդրությամբ դառնում է Կիլիկիայի ամենանշանավոր մշա-

¹⁰⁶ Անդ:

¹⁰⁷ Անդ, էջ 421:

¹⁰⁸ Անդ, էջ 426:

¹⁰⁹ Մատենադարան, ձեռ. 4119, էջ 3ա. Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց համառոտիւ, Գևորգեա Սկևռացոյ արարեալ. Առ խնդրոյն համառոտիւ տէր Յոհաննէս Արքայեղբայր՝ եպիսկոպոս նահանգաց աստուածապահ ղըղեկին Մովկոնի և մասին ինչ Բարձրբերդոյ և նոյն տեսուչ հռչակելի սուրբ ուխտին Գոներոյ և առ հանդիպեալսն մատենիս»:

¹¹⁰ «Դրուատ ի սուրբ առաքեալն և աւետարանիչն Յոհաննէս, ի պատկառելի խնդրոյ Յոհաննու եպիսկոպոսի, եղբար բարեպաշտ արքային Հայոց Հեթմոյ, ի թուականին ՉԼԲ (1283) Գևորգեայ մեծի և յոքնալոյս վարդապետի ասացեալ Սկևռացոյ» (Լ. Պողարյան, Յուցակ Երուսաղեմի... հ. Ա, էջ 306):

կութային կենտրոնը, որտեղ մշակվում է գիտությունը, կատարելագործվում է գրչությունը, մանրանկարչությունն ու երաժշտությունը, մատենագրությունը, գրվում են մեկնաբանություններ, լուծմունքներ, բանաստեղծություններ: Այդտեղ մշակվում է գրչության արվեստի քերականական տեսությունը¹¹¹ գեղեցիկ գրելու, գիրքը ճաշակով ձևավորելու արվեստը, որոնց օրինակը տալիս էր Գեվորգ Սկևռացին. «Զի էին բանք սրբոյն նման ոսկւոյն... և լեզուն՝ հրեղէն, և ի քերս բանից և բառից և զծից՝ իբր անմարին (անմարմին - Ա. Մ)»¹¹²:

Գևորգ Սկևռացին այդ ժամանակ ոչ միայն Աստվածաշնչի նախադրություններն ու ցանկերն է հորինում, այլև նկարագարում է սքանչելի կերպով. «Զի ի բոլոր Աստուածաշունչ գիրս կարգեայ նախադրութիւնս և ցանգս գլխաւք յարիներալ... և **գեղագարդ շքով նկարեալ, զոր տեսողացն և վայելողացն յայտնի է**»¹¹³, գրում է վարքագիրը: Իսկ Մովսես Երզնկացին իր ուսուցչին նվիրված «Դրուատ»-ում փառաբանում է. «զծեր և կանոնս կարգաւորս... առներ համարս գլխոյ և ցանկք և նախադրութիւնս Աստուածաշնչից տառից»¹¹⁴:

Գևորգ Սկևռացին նկարիչ էր և նկարելու մասին նշում կատարելու սովորություն չունէր, ինչպես ավելի վաղ գրիչները, «գրիչ» մասնագիտության մեջ տեսնելով նաև նկարչին: Իսկ գրչության մեջ նա ոչ միայն արվեստի տեսությունն է շարադրում, այլև մշակում է գրատեսակների ու զարդագրերի օգտագործմամբ էջը ձևավորելու եղանակ: Եվ այս հանգամանքը շատ են գնահատում նրա աշակերտները, վարքագիրները, արվեստասերները, ստացողները: Մովսես Երզնկացին շարունակում է.

Ծնանէր ծնունդս միշտ հոգևոր
Զարդիւնարարն և շնորհաւոր.
Մակեռակի տառիւք պճներ,
Հրաշիւք բանիցն զարդարէր,
Գրախեցիս հմտաւորէր,
Դարձմամբ ըզնոյն ծանուցանէր,
Բարի բաշխմամբ զբանն ողորկէր,
Կարգաւ ըզնոյն ուսուցանէր:
Թելադրութիւն տայր արհեստի,
Գրոյ և բանի յամենայնի¹¹⁵:

Գևորգ Սկևռացին միշտ «հոգևոր ծնունդներ», այսինքն գրքեր էր «ծնանում»՝ օգտագործելով երեք տեսակ տառ, ավելացրած մանրագիրը՝ ցանկերում, նախադ-

¹¹¹ «Գեորգայ վարդապետի արարեալ ի խնդրոյ Ստեփանոսի մականուն Գոյն երերիցանց Կայթառանցոյ մեղսաներկ անձին,

(ա) խրատ վասն հանգամանաց հեգից, որ և պատճառն իսկ է գրադարձին յարուեստ գրչութեան,

(բ) խրատ վասն առողանութեանց

(գ) խրատ գրչութեան, զոր արարեալ էր զսա յառաջագոյն Գեորգայ վարդապետի ի խնդրոյ ուրումն, զորոյ զպակասն ի նմանէ յետոյ կամ ի վարդապետէն խնդրեալ, և նա կատարեաց զխնդրուածս իմ» (Մատենադարան, ձեռ. 2371, էջ 132բ-162ա):

¹¹² «Բանբեր Մատենադարանի», N 7, էջ 470:

¹¹³ Անդ, էջ

¹¹⁴ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 103: Հ. Ոսկյանը մեջբերելով այս հատվածը, գրում է. «Անոր նկարչական և գրչական արուեստին կը հային... սա տողերը» (Հ. Ոսկյան, Կիլիկիայի վանքերը, էջ 36):

¹¹⁵ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 14:

րություններում և վերնագրերում և նկարագրողում էր, բանը, այսինքն՝ բովանդակությունը, բնագիրը: Մովսես Երզնկացին կարծես այքի առաջ ունի որոշակի ձեռագիր, երբ գրում է. (Անդ):

Զաչերս յառեր յաւէտ ի լոյս
 Զմատունս շարժէր ի գործ պիտոյս,
 Իբրև զհօրանս հոտից այծից
 Միշտ յօրինէր զշարքս տողից,
 Եռակի կերպիւ կազմէր
Գեղապաճոյճ յաւէտ գործէր
 Բոլորակ և աղիւսակ,
Եւ զվերջագիր տառս հրեշտակ,
 Գեղեցիկ և հրաշալի,
 Եւ պճնագարդ յամենայնի:

Այստեղ էլ գրի ու էջի պճնագարդման մասին է խոսքը:

Իսկ Գևորգ Սկևռացու վարքի մի այլ շարադրող գրում է. «Առնէր եւ զարուեստս գրչութեան գեղեցիկ եւ ճարտարութեամբ, քանզի ազնիւ էր եւ արագ առ ի գրել, ըստ նմանութեան Եւագրեա:

Զբոլորակ գիր հայրենի,
 Եւ զաղիւսակ հին տառ յարգի,
 Նաեւ զճոխ վերադասի,
 Որ համայն իցէ բաղձալի.

բազմաց առներ արդիւնս եւ յովից գրէր տառս գեղեցիկս, ոչ միայն ընկերակցաց, այլ և մենաստանից»¹¹⁶:

Ուրեմն, Գևորգ Սկևռացին զարդարում էր «Բանը», առանձին ամբողջական էջերում կամ սյունյակներում, ինչպես նաև լուսանցանկարներում՝ յուրաքանչյուր ընթերցվածի «բանին» (բովանդակությանն) համապատասխան, կամ «բանի հեղինակին նկարելով, հմտավորելով զարդագիրը լուսանցազարդելով: Մրանցից բացի, գլխազարդերն էր նկարազարդում «ճոխ վերադասի» և բոլոր զարդագրերը գունազարդում:

«Վերջագիր տառեր» են կոչվում բոլոր զարդագրերը, որովհետև նրանք գեղեցիկ և հրաշալիորեն նկարազարդվում են ձեռագրի բնագիրը ընդօրինակելուց հետո, գրվում են «վերջում, վերջագիր» կամ վերևում՝ դարձյալ վերջում: Ժամանակակիցների, ականատեսների, գործընկերների ու աշակերտների վկայությունները, և այն խոստովանությունները, որ նա Աստվածաշունչ է նկարազարդել, և ոչ մի տեղ չի հիշել իր նկարիչ լինելու պարագան, թույլ է տալիս պնդելու, որ Գևորգ Սկևռացին նաև նկարել է:

Ականատեսների այս վկայությունները, որոնք վերաբերում են Գևորգ Սկևռացու գրչության արվեստին, մեզ ներկայացնում են միջնադարյան հայ գրչության արվեստի կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկին, որը արվեստին տիրապետում էր ոչ միայն «տեսականաւ», այլև «գործնականաւ»՝ գրչության արվեստի տեսաբան, գրիչ, մանրանկարիչ, երաժիշտ: Սակայն առ այսօր մեզ հայտնի են նրա տեսական գործերը, իսկ գործնականները՝ ոչ, բացառությամբ Խոր Վիրապում ընդօրինակած Տոնա-

¹¹⁶ Զ. Տաշյան, Մայր ցուցակ մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 46:

պատճառի և 1392 թ. ընդօրինակած մի Ավետարանի, որի գլխագրերն ու լուսանցազարդերը միայն գծած են և չեն գունավորված: Ավետարանիչների նկարները գունավորված են հետագայում¹¹⁷:

Գևորգ Սկևռացին գրել է բանաստեղծություններ, գանձեր, հորինել է եղանակներ: Հետաքրքրական է, որ գանձերը գրել է Սկևռայի փիլիսոփա, ասել է թե երաժիշտ աշակերտների և նրանց ուսուցիչների պատվերով:

Սկևռայի դպրոցում երաժշտությանը մեծ տեղ հատկացնելու վկայություն է նաև այն Խազգրքերի ընդօրինակությունները, որոնք, ինչպես տեսանք, կատարում էր Ստեփանոս քահանան տեղի աշակերտության համար:

Բացի այդ, Գևորգ Սկևռացին ուղղել, ճշգրտել է շարականները, այսինքն վերացրել է առողանության նշանների և երաժշտական խազերի շփոթը¹¹⁸, որ տեղի էր ունեցել խազագրության արվեստին անտեղյակ, անվարժ գրիչների անտեղյակության պատճառով:

Մեր հետապնդած նպատակի համար ավելի կարևոր են Աստվածաշնչի ցանկերի և նախադրությունների հորինման հանգամանքները, որոնց վերաբերյալ բանասիրության մեջ տարակարծություններից բացի կան նաև մութ կետեր¹¹⁹:

¹¹⁷ ԺԳ դարի Հիշատակարաններ, էջ 692: «Քարոզ Վարագայ Ս. խաչին, ի խնդրոյ Տեառն Սիմեոնի Սկևռայի մեծի ուխտին առաջնորդի, ի Գեորգեայ վարդապետէ Լամպրոնցոյ և Սկևռացոյ»: Գանձի տների առաջին տողերի սկզբնագրերը հոդում են. «Գեորգեայ բան» (Ն. Պողարյան, Յուցակ Երուսաղեմի, հ. 2, էջ 285): Ի դեպ Գևորգ վարդապետի «Լամբրոնացի» և «Սկևռացի» կրկին մականուններով կոչվելը նշան է, որ նա նոր է հիմնավորվել Սկևռայում, որի համար կոչվում է Սկևռացի և դեռ չի անցել ծննդավայրի անունով Լամբրոնացի կոչվելու սովորությանը: Այդ ժամանակ նա գրում է այլ գանձեր դարձյալ Սկևռայի միաբանների խնդրանքով. «Գեորգեայ վարդապետի Լամպրոնեցուն ոգեալ քարոզ Սրբոյն Բարսղի ի խնդրոյ քահանայ Թորոսի» (Ա. Սյուրմեյան, Յուցակ Հալեպի... հ. Ա, էջ 244) (Այս Թորոսն էլ Սկևռայի մի այլ աշակերտի Կոստանդին խնամարկուն է, որը 1275 թ. ստացավ մի Մանրուսմունք):

«Քարոզ Սրբոյն Սարգսի Զարավարի, ի խնդրոյ սննդակցի եղբոր Սարգսի փիլիսոփայի, ի Գեորգեայ վարդապետէ Սկևռացոյ», «Քարոզ սրբոյն Գեորգեայ զարավարի, ի խնդրոյ Գորգայ փիլիսոփայի, ի Գեորգեայ վարդապետէ» և այլն, և այլն, որոնց բոլորի նախագիծը «Գեորգեայ բանց է (Անդ): Հավանական է, որ սրանց ոչ բոլորի մի մասի եղանակը ինքը պետք է հորինած լինի, և պատահական չէ, որ նրանք բոլորը գրվում էին Սկևռայի փիլիսոփա, ասել է թե երաժիշտ աշակերտների (Սարգիս, Գորգ) կամ նրանց նմանների ուսուցիչների (Սիմեոն, Թորոս) պատվերով, որոնց լաբունապետն էր Գևորգ Սկևռացին: Թերևս այս ջրջանին (1270-ական թվականներ) է վերաբերվում շարականցի հետ կապված նրա աշխատանքները:

¹¹⁸ Ղ. Ալիշանը Գևորգ Սկևռացու մասին Մովսեսի «Դրուատ»-ի վերաբերյալ գրում է. «Մոռանալ դրուատիչն կամ ոչ պարզապես յիշէ զմիւս ևս յոյժ պիտանի հասարակաց գործ, որ և յայտարար ստուգասէր և չափագիտակ հանճարոյ Գեորգայ. այն է ընտրութիւն և հաստատութիւն բանից և եղանակաց Շարականաց մերոց:

Ծանօթ է բանասիրաց, զի ի ձեռագիր յիշատակարանս երգարանիս, անդստին ի սկզբանէ ԺԴ դարու՝ ի յոլովս նշանակի՝ գրեալ ըստ լաւ և ընտիր կամ ստոյգ օրինակին, որ կոչի **խլկցի** և յոմանս վկայի զի ընտրողն այս էր. **«Գրիգոր՝ առաջին վարդապետ** Սսայ և **քաջ քարտուղար** մականուն **խուլ**: Արդ, Առաքել Մինեայ եպիսկոպոս ի Լուծմունս Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի, ասէ. Ճշմարտեալ բանք երգոցս՝ «խլկցու օրինակն է, ի Շարականացն, զոր մեծ վարդապետն Գեորգ **ուղղեաց**, այն՝ որ զԵսայի մարգարէն մեկնեաց, ի խնդրոյ Հեթում թագաւորին, ի Սիս... զի արհեստն առողանութեան խառնեալ լիցի ի երգսն, որպէս նոյն Խլոյն օրինակն է, զոր **սահմանեաց** վարդապետն Գեորգ»: (Ղ. Ալիշան, Միսուան, էջ 104-106): Ուրեմն Գրիգոր Խուլը Շարականների եղանակներն է ճշգրտել, «խսկ Գևորգը զբանս և զեղանակսն» (Ղ. Ալիշան, Միսուան, էջ 104-106):

¹¹⁹ «Հին կտակարանի նախադրություններն ու ցանկերը գրել է Գևորգ Սկևռացի նշանավոր

1280-ական թվականներին Գևորգ Սկևռացու գիտա-մանկավարժական-գրչական գործունեությունը Սկևռայի դպրոցում համընկնում է գրասեր Հեթում արքայորդու Լամբրոնյան տիրապետությանը, և արտահայտվում է ոչ թե տիրոջ (Հեթումի) և դպրոցի տեսուչի (Գևորգ ըաբունապետի) պաշտոնական հարաբերությամբ, այլ ընդհակառակը, իմաստուն խորհրդատուի և գահաժառանգ սանի հարաբերությամբ, որոնք նաև մշակութային համագործակցության մեջ էին միմյանց հետ: Բանասիրությանը ինչպես Սկևռացու վարքից, այնպես էլ հիշատակարաններից հայտնի է, որ նա հորինել է Աստվածաշնչի ցանկերն ու նախադրությունները: Սակայն անհայտ էր, որ այդ արվել է արքայորդի Հեթումի խնդրանքով:

Ահա այդ հիշատակարանը, որ բերում ենք ամբողջությամբ, նաև հարցի հետ կապված որոշ կետեր ճշտելու համար է:

«...Մեղաւոր հոդս Ստեփանոս Գոյներերիցանց ցանկացայ ստանալ զԱստուածաշունչ զիրս ըստ կարի այս երկրո՞րդ անգամ... և հանգեալ իմ ի ծերութեան և նուազեալ յամենայն զգայարանաց, որպէս գործոցս իսկ երևի, այլ վասն յիշատակի և միխթարութեան հոգւոյ և մարմնոյ յԱստուած ապաստան եղէ և նա ետ կարողութիւն և ստացայ առաջին զայս զաստուածատէս և զաստուածախաւս մարգարէն Մովսէսի զհինգ զիրսն, և զՅեսուն, և զԴատաւորսն, և զՀռութն յաւել ի սա Խաչատուր վարդապետ՝ վասն յիշատակի հոգւոյ իւրոյ...»

Եւ քանզի լուսաւորիչն հոգւոյ իմոյ մեծ վարդապետն Գևորգ փարթամացոյց զբովանդակ Աստուածաշունչ զիրսս՝ իրք ի խնդրոյ ուրութ, և իրք՝ յինքն յինքենէ շարժեալ: Զգլխահամարսն ոչ զհտեմ ով է խնդրել, այլ զնախադրութիւնսն պարոն Հեթում խնդրեաց արքայորդին և արարեալ զսա, զի խնդրողքն բանի ըստ պիտոյից ժամանակին զինչ կամիցին՝ դիւրաւ գտանիցին:

վարդապետը, ամենաուշը 1292 թվին, բայց գուցե նաև մի քանի տարի առաջ, միայն թե 1270 թվականից ոչ առաջ», գրում է Մ. Տեր-Մովսիսյանը և հնագույն օրինակը, որի մեջ հեղինակը առաջին անգամ հանդիպում է այդ ցանկերին և նախադրություններին, համարում է Ստեփանոս Գոյներերիցանցի 1292 թ. ընդօրինակած (Մատենադարան ձեռ. N 179) Աստվածաշունչը («Նիւթեր Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան», Արարատ, 1904, էջ 218):

Բ. Կյուլեսերյանը 1906 թ. ներկայացնում է Պրուսայի Ս. Աստվածածին եկեղեցու Աստվածաշնչի նկարագրությունը, որը գրված է 1285-1288 թվականներին, որն ունի ցանկեր և նախադրություններ («Լոյս» Կ. Պոլիս, էջ 1166-1172, 1191-1196, 1216-1221): Այս այն ձեռագիրն է, որին ծանոթացանք վերևում, որպես Ստեփանոս քահանայի, Ստեփանոս Գոյներերիցանցի և Խաչատուրի ընդօրինակություն:

Հ. Անասյանը Գևորգ Սկևռացու Աստվածաշնչի ցանկերի և նախադրությունների աշխատանքի նախօրինակ է համարում Վենետիկի N 1 Աստվածաշունչը, որը 1319 թ. արտագրվել է Սկևռացու «ազնի օրինակից», իսկ թե երբ է գրվել վերջինս, «մեզ հայտնի չէ»: Ավետարանների գլխակարգությունները և նախադրությունները պարունակող հնագույն օրինակը համարում է Հովհաննես արքեպիսկոպոս Ստվածաշունչը՝ գրված 1270 թ., որը ինքը Գևորգ Սկևռացին հետո խմբագրել է: Եզրակացություն. «Ավետարանների նախադրություններն ու գլխակարգությունները և վերջիններիս կցված համաբարբառային կանոնները Գևորգ Սկևռացու հեղինակությունն են, հակառակ անցյալում եղած այն կարծիքին, թե նրա գրչին են պատկանում միայն Հին կտակարանի նախադրություններն ու գլխակարգությունները»:

Ամսօրացու նկատմամբ, որ Հովհաննես Արքեպիսկոպոս Ստվածաշնչում Նոր կտակարանը նախադրություններ չունի, այդտեղի գլխակարգություններն ու համաձայնության կանոնները ավելի վաղ կային, որոնք Գևորգ Սկևռացին հորինել չէր կարող (Հ. Անասյան, Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը, «Էջմիածին», 1971 թ., ԺԱ-ԺԲ, 1972, Ա-Դ, համարներ: Առանձնատիպ, Էջմիածին, 1972 թ., էջ 22, 87):

Վասն որոյ աղաչեմ զհանդիպողսդ սուրբ մատենիս միամիտ սրտիւ յիշել զվերոյգրեալքս՝ առաջին զօրինակին փարթամացոցիչն և շնորհողն մեզ առատապէս զԳէորգ վարդապետ, և զծնողսն իւր, զհոգևոր հայրն իմ, և զԽաչատուր վարդապետն՝ ծնողիւք իւրովք ևս և զտառապետալ ոգիս՝ զնուաստ գրիչս և զծնողսն իմ և զուսուցիչսն իմ՝ ի Տէր... ՉԽԶ (1297) թուին աւարտեցաւ ի փառս Աստուծոյ, ամէն, ի թագաւորս հայոց Սմբատայ և ի կաթողիկոսութեան տեառն Գրիգորի»¹²⁰:

Այս հիշատակարանից երևում է, որ.

Մեծ վարդապետ Գևորգ Սկևռացին ճոխացրել է բովանդակ Աստվածաշունչը:

Որոշ բան ուրիշների խնդրանքով, որոշ բան՝ իր ցանկությամբ է կատարել:

Գլխահամարները անհայտ է թե ում խնդրանքով է կազմել, ամենայն հավանականությամբ իր կամքով է, բայց Նախադրությունները կազմել է Հեթում արքայորդու խնդրանքով:

Ցանկերը և նախադրությունները Գևորգ Սկևռացին կազմել է իր աշակերտ Խաչատուրի Աստվածաշնչի վրա¹²¹, որի սկզբը ինքը՝ Խաչատուրն է արտագրել, Նոր կտակարանը՝ Ստեփանոս քահանան 1285 թ., իսկ մյուս մասը՝ Ստեփանոս Գոյնեբերիցանցը՝ 1288 թվականին:

Մեզ թվում է, սույն օրինակի վրա նախնական աշխատանքը ավարտելուց հետո Գևորգ Սկևռացին 1289-1291 թվականներին գրում և նկարագրում է մի Աստվածաշունչ՝ ցանկերով և նախադրություններով, որը և հայտնի է որպես «Գևորգ Սկևռացու օրինակ»: Այս բանի ապացույցն է այն, որ Ստեփանոս Գոյնեբերիցանցը 1292 թ. Աստվածաշունչ է ընդօրինակում Գևորգ Սկևռացու և Խաչատուրի օրինակներից («յորոց արինակաց և զգիրքս գրեցի») ¹²². օրինակում Նոր կտակարանին հաջորդում են «Կանոն հաղորդութիւն տալոյ», «Կանոն մկրտութեան յորժամ քրիստոնեայ առնեն» (վերջից թերթ է պակասում և անհայտ է, թե էլ ինչ նյութեր կային)¹²³, որոնք «Մաշտոց» ժողովածուից են, այնինչ Ստեփանոս Գոյնեբերիցանցի օրինակում դրանց փոխարինում են այլ նյութեր՝ վերցված Գևորգ Սկևռացու օրինակից¹²⁴, ինչպես «Խրատք ընթերցմանց բովանդակ տարւոյն» (որի մեջ մեծ տեղ է հատկացված

¹²⁰ Մատենադարան, ձեռ 6273, էջ 60բ-61ա: Ձեռագիրը գտնվել է Եվդոկիայի Ս. Գևորգ եկեղեցում, 1865 թ. հունվարի 22-ին արտագրել է Ղ. Փիրդալեմյանը և մուծել իր «Նշխարք»-ում:

¹²¹ Խաչատուրի օրինակի նկարագրության («Լոյս», 1906, էջ 1166-1172, 1191-1196, 1216-1221) քննությունը ցույց է տալիս, որ, հիրավի գլխակարգությունները և նախադրությունները կատարված են ձեռագիրը գրելուց հետո, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրը գտնվում է ոչ թե համապատասխան գրքի սկզբում, այլ երբեմն մի քանիսը միասին, մի գրքի սկզբում, ընդ որում հաճախ վերջին գրքերինը ավելի առաջ են գրված քան սկզբինները և այլն:

¹²² Մատենադարան, ձեռ հմր. 179, էջ 562բ. «Յիշեսցիք ի Քրիստոս զհոգևոր հայրն իմ և լուսաւորիչ զԳէորգ վարդապետն և զհամակամ աշակերտ նորին զԽաչատուր, յորոց արինակաց և զգիրքս գրեցի բազում խնամարկութեամբ ի նորանէ... թուականիս ՉԽԱ (1292)»:

¹²³ «Լոյս», Կ. Պոլիս, էջ 1167:

¹²⁴ «Ի Գէորգ վարդապետին արինակէն գրեցի զսա: Եւ նա գտնվել էր թէ որք յընթեռնողն զսա այլափոխ բանիցն պատահեցել՝ մի տգիտութեան վարկցի կամ անձնահաճութեան, և մի համարձակեցի յեղաշրջել բան ինչ, զի յարինակէ մեկնութենէն Տեառն Խոսրովու ուղղեցաք, որչափ գտաք զի նմանէ քննեալն» (Մատենադարան, ձեռ. N 179, էջ 511ա): Այս վերաբերում է Աղաթամաստոյցին: Պատարագամատույցը վերջանում է այսպէս. «Ի Գէորգ վարդապետին արինակէն գրեցի զսա: Եւ նորա գրեալ էր, թէ մի հեղգութեան համարիք զոչ յաւելուլն ի սմա զհամբակագունից ոմանց զնորաձև բանից բարդումս... յիշեալ զմեղաւոր հողս զՍտեփանոս...» (Անդ, էջ 555բ):

«Խրատք ըստ Ճաշոց գրոցն» նյութին), «Տաւնացոյց», «Աղաթամատոյց», «Պատարագամատոյց» և այլն:

Հետաքրքրական է, որ 1300 թվականին Գևորգ Սկևռացին կրկին ընդօրինակում է Աստվածաշունչը և վերջում դարձյալ շարադրում «Ժամագիրք» (մասնակի), «Պատարագամատոյց» (ծանոթագրված «Մի ոք մտացածին կարծելով շորթեցե, զի ի մեծէն Խաւսրովու է ասացեալ զառաջնոց արինակացն»), «Տաւնացոյց» (կանոնագրով), հիշատակարանով և բացատրականով: Այս բոլորը «գիտացեք զի երջանիկ վարդապետ Գեորգեա ձեռամբ գրելոցն փոխեցի... ոչ աւելի և ոչ պակաս» հավաստիացնում է գրիչը¹²⁵: Իսկ Խաչատուրի օրինակը Գևորգ Սկևռացու ձեռքով գրված չէ: Վերջապես Գևորգ Սկևռացու օրինակը նկարագարող էր, որն, ինչպես վկայում է վարքագիրը, «և գեղազարդ շքով նկարեալ, զոր տեսողացն և վայելողացն յայտնի է»¹²⁶: Այնինչ Խաչատուրի օրինակը միայն երկու նկար ունի (Մովսէս և Յետո՞ւ):

Այս բոլորը վկայում են, որ Գևորգ Սկևռացին 1288 թվականից հետո և 1292 թ. առաջ գրել և նկարագարող է Աստվածաշունչ մատյանը, որից և նրա իսկ աշխատած առաջին (Խաչատուրի) օրինակից 1292 թ. արտագրել է Ստեփանոս Գոյներերիցանցը Մատենադարանի հմր 179 ձեռագիրը¹²⁷: Այս ձեռագիրը արժեքավոր է նաև նրանով, որ Ծննդոց գրքի ցանկի վերջին սյունակում պահպանվել է Մովսէս նախամարգարէի նկարը: Մովսէսի նկարը գտնվել է նաև Խաչատուրի օրինակում, դարձյալ նույն ցանկի վերջում (16)¹²⁸: Խաչատուրը նորուսում աշակերտ էր, իսկ Ստեփանոս Գոյներերիցանցը ծաղկող չէր: Մնում է ենթադրել, որ այն նկարել է Գևորգ Սկևռացին:

Բայց այստեղ մեզ ամենից առաջ հետաքրքրում է Հեթում արքայորդու և Գևորգ Սկևռացու մշակութային համագործակցությունը: Լամբրոնի տերը խնդրել է Սկևռայի ռաբունապետին ձոխացնել Աստվածաշունչը նախադրությամբ, որը նա կատարել է և ավարտել 1288 թվականին: Այս համագործակցությունը շարունակվում է նաև հետագայում: 1293 թ. Հեթում թագավորը Հովհաննէս Երզնկացուց Քերականությունը նվեր ստանալուց հետո¹²⁹, Գևորգ Սկևռացուն նոր պատվեր է տալիս:

¹²⁵ Ն. Պողարյան, Ցուցակ Երուսաղեմի, հ. 2, 1972, էջ 499-501:

¹²⁶ «Բանբեր Մատենադարանի», էջ 479:

¹²⁷ «Լոյս», էջ 1168:

¹²⁸ Մատենադարանի հմր 179 ձեռագրի գրչության վայրը չի հիշատակված հիշատակարանում, սակայն այն ընդօրինակված պետք է լինի Արմենի մենաստանում, ուր այդ ժամանակ բնակվում էին Գևորգ Սկևռացին և Ստեփանոս Գոյներերիցանցը: Վերջինիս «ի նիւթ» օգնող Վահրամ սարկավագը, որն այդ թվականին Արմենի անապատում ավարտում է Փիլոնի գործերի ընդօրինակությունը, աղաչում է հիշել «զհոգևոր հայրն իմ և զուսուցիչ, որ իբրև գիւր մաքրէ զիմ զմարմնական ախորժակս՝ յաստուածայինսն յորդորելով հանապազ աննախանձաբար զՍտեփանոս Գոյներերիցանց» (Ն. Պողարյան, Ցուցակ Երուսաղեմի, հ. Ա, էջ 469):

¹²⁹ «...Աստուածասէր թագաւորն Հայոց Հեթում, որդի Լևոնի բարեպաշտի... վարժ աստուածային գրոց սրբոց և պատուող ուսումնականաց եւ գիտութեան հմտականաց, բարեգութ առ ամենեսեան եւ խնամածու, յորմէ եւ նուաստս Յոհաննէս Երզնկայեցի բազում խնամ սիրոյ եւ առատութիւն գթոյ վայելեցի, եւ զի յոյժ գրասէր եւ ուսումնասէր ունէր բարս բարեմիտ թագաւորն... Հեթում... զաղքատութիւն եկեղեցւոյ մար զարդարեալ ծածկէր եւ ոչ դադարէր ի գիրս ստանալոյ եւ յեկեղեցւոյ զանձս յաւելուած առնելոյ: Վասն որոյ եւ ես նուաստ Յոհաննէս Երզնկայեցի բիւր բարեաց պարտական. խոհեմամիտ և իմաստութեան պատուող արքայի, ընծայեցի զփոքր զայս գրքունք, որ կոչի Քերական... ի թուականիս Հայկազնեան տումարի ԶԽԲ (1293) գրեցաւ գրքուկս»:

Տեսնելով Եսայի մարգարեի երեք մեկնությունների կատարված «կարճ և համառատ» (Եփրեմ Ասորի), «ճոխաբար խաւսեցեալ» (Հովհաննէս Ոսկեբերան) և «ի սաւկաւն խաւսեցեալ» (Կյուրեղ Աղեքսանդրացի), «Հեթում ի մտի եղեալ զսոսա ի մի ժողովել... խնդրեաց զայս առնել հարկեցուցիչ հրամանաւ ի երրերջանիկ և ի լուսաբան րաբունապետէս Գեորգեայ, որ ընդ այսու ժամանակ առաքինութեամբ յանձին ներգործութեամբ բնաւին փարթամացեալ, որ այժմս քրտնաջան երկեամբք հրահանգէ զհամբակս, որ բանի էին հետևեալ զյոլովս»¹³⁰, որն ավարտվում է 1295 թ.¹³¹:

Բայց Հեթում արքայորդին մինչ այդ ստացել էր նաև Ճաշոց՝ «Հեթումի Ճաշոցը», որի քննությունը մեզ բերեց այն համոզման, որ այն գրված է Սկևռայում Ստեփանոս քահանայի ձեռքով: Սկևռացի րաբունապետի և Ճաշոց ստացողի պաշտոնական, բարեկամական հարաբերությունները, ինչպես նաև ստեղծագործական կապերը խոսում են այն բանի օգտին, որ Ճաշոցը ոչ միայն Սկևռայում կարող էր գրվել, այլև Գևորգ Սկևռացին այն մարդն էր, որ ի վիճակի էր այն կատարելու: Հեթում արքայորդուն տրված Գևորգ Սկևռացու բազմաթիվ խրատների և խորհուրդների պատմականորեն փաստարկված և Սուրբ Գրքով օրինականացված գրավոր արտահայտությունը գտնում ենք Ճաշոցում, որն ինչպես տեսանք, հաստատում է հիշատակարանը:

Հեթում արքայորդուն հայտնի էին Կիլիկիայի աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների համագործակցությունը գիտնական վարդապետների և արվեստավոր գրիչների ու ծաղկողների հետ: Նրան անձանոթ չէին կարող լինել ո՛չ իր Հեթում պայլի և Վարդան վարդապետի, ո՛չ էլ Կոստանդին կաթողիկոսի և Թորոս Ռոսլինի բեղմնավոր համագործակցությունը¹³², ինքն էլ պահպանում էր իր կապերը Գևորգ Սկևռացու հետ:

Այդ ժամանակ Սկևռայի դպրոցում աշխատում էին նշանավոր գեղագիրներ Ստեփանոս Իրիցորդին, Ստեփանոս քահանան, Ստեփանոս Գոյներերիցանցը, որոնց գրչական գործունեությանը ծանոթացանք փոքրիշատե, Գրիգոր Պիծակ ծաղկողը, Սիոն նկարիչը, Ստեփանոս Գրիչը, որոնց գործերին հանդիպում ենք Ճաշոցի գրությունից մոտ մի տասնամյակ ուշ, սակայն որոնք մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում սովորում և աշխատում էին Սկևռայում: Իսկ Սկևռայի մատենադարանը հարուստ էր բազմաբնույթ մատյաններով՝ նկարազարդ, խազագրված, ընտիր և լավ օրինակներով, որոնց մի մասը տեղի արվեստավորների գործերն էին:

Ճաշոցի ստացող Հեթումի անձնավորությունը և Սկևռայի գրչության դպրոցի 13-րդ դարի երկրորդ կեսի գործունեության ծանոթությունը, դպրոցի րաբունապետ Գևորգ Սկևռացու գիտա-մանկավարժական, գրչական, խմբագրական և մեկնողական գործունեության քննությունը, ինչպես նաև Հեթում արքայորդու՝ Լամբրոնի տիրոջ և Սկևռայի րաբունապետի հարաբերությունը և մշակութային համագործակցությունը մեզ բերում է այն համոզման, որ Հեթում արքայորդին Ճաշոցը պատվիրել է իր Լամբրոնյան տիրության մշակութային գլխավոր կենտրոն Սկևռայի վանքում, որի մասին ակնարկներ կան նաև բուն ձեռագրում, և որը նշված ժամա-

¹³⁰ Մատենադարան, ձեռ. N 4825, էջ 207ա:

¹³¹ Մատենադարան, ձեռ. N 180:

¹³² Գաբեգին Հովսեփյան, Կոստանդին Ա. կաթողիկոս որպես հայ մանրանկարչության մեծ հովանավոր, «Նիւթեր և ուսումնասիրություններ հայ արուեստի և մշակույթի պատմության» Պրակ Բ, Նյու Յորք, 1943, էջ 5-44:

նակահատվածում Կիլիկիայի գրչության ամենաարդյունավոր կենտրոններից մեկն էր, եթե ոչ ամենաարդյունավորը, իր բեղմնավոր ու հմուտ գրիչներով:

Ճաշոցը, հետևաբար, խմբագրել, գրել և նկարագարել են Սկևռայի արվեստավոր միաբանները, տեղի գրչության դպրոցի ներկայացուցիչները, հայ գրչության արվեստի ականավոր տեսաբան և հմուտ կիրառող, մատենագիր, խմբագիր, մեկնիչ, գրիչ և ծաղկող, Սկևռայի դպրոցի բաբունապետ Գևորգ Սկևռացու ղեկավարությամբ և մասնակցությամբ: Հեթում արքայորդու շրջապատում 1280-ական թվականներին Գևորգ Սկևռացին ամենահարմար մարդն էր, որ կարող էր խմբագրել Ճաշոցը այնպես, ինչպես այն ներկայացնում է մեզ, որպես «վարդապետութիւն խրատու», առաջին հերթին Հեթում արքայորդու համար:

*Հրատարակության պատրաստեց
Պատմական գիտությունների թեկնածու Ա. Ղազարոսյանը*